

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**HİYEL MESELESİ VE HADİS EDEBİYATINDAKİ YERİ: BUHÂRÎ
ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

Lokman ŞENTÜRK

Çorum - 2024

HİYEL MESELESİ VE HADİS EDEBİYATINDAKİ YERİ: BUHÂRÎ ÖRNEĞİ

Lokman ŞENTÜRK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Doç.Dr. Fatih Mehmet YILMAZ

Çorum 2024

Lokman ŞENTÜRK tarafından hazırlanan “Hiyel Meselesi Ve Hadis Edebiyatındaki Yeri: Buhârî Örneği” adlı tez çalışması .../.../..... tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

(Doç. Dr., Fatih Mehmet YILMAZ)**

.....

(Doç. Dr., Osman AYDIN)

.....

(Dr. Öğr. Üyesi, Mücahit KARAKAŞ)

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile’ın Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

(İmza)

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

* Jüri Başkanının adı yazılmalıdır.

** Tez danışmanının adı yazılmalıdır.

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

(İmza)

Lokman ŞENTÜRK

HİYEL MESELESİ VE HADİS EDEBİYATINDAKİ YERİ: BUHÂRÎ ÖRNEĞİ

Lokman ŞENTÜRK

ORCID:0009-0002-7119-5477

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mayıs 2024

ÖZET

Müslümanların karşılaştıkları sorunları çözmek için başvurdukları alternatif yollar anlamına gelen hiyel, İslam düşünce tarihinde çok erken dönemlerden itibaren var olmuştur. Bu bağlamda Hz. Âdem'in oğulları Hâbil ve Kâbil arasında Allah Teâlâ'ya kurban takdim meselesiyle gündeme gelmiş olan bu usul, İslam öncesi Yahudilik ve Hıristiyanlıkta bazı mezgularda uygulandığı gibi Cahiliye Dönemi'nde de kimi meselelerde tatbik edilmiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde, Hz. Peygamber'in kimi yönlendirmelerinde ve sahâbenin de birtakım problemlere çözüm üretmelerinde hile-i şer'iyye örneklerine rastlanılmıştır. Bu usul, ilk defa çıkış yeri anlamındaki "mehâric" ismiyle Hanefiler tarafından kullanılmakla birlikte diğer mezhepler zaman zaman da olsa bu yönteme müracaat etmişlerdir. Dolayısıyla her ne kadar mezkûr yöntem Hanefiler'e nispet edilse de onlar bu durumu mutlak kabul etme yoluna gitmemişler, haramların helal yapıldığı ve bir hakkın zayi edilmesine sebep teşkil eden hileleri uygulama safhasına almamışlardır. el-Camiu's-sahîh'in bazı bölümlerini çeşitli gruplara cevap olsun diye telif eden Buhârî, eserinin hiyel kısmını da bu usulü kullanan Hanefiler'e yönelik rivayetler bağlamında kaleme almış bu doğrultuda o, hukukî tasarruflarda şekli esas alan ve bu şekilde de hileli işlemlerin geçerli olduğunu söyleyenlere karşılık teklifte niyetin dikkate alınması gerektiğini belirterek aykırı bir duruş sergilemiştir. Böylece mezkûr yaklaşımı ile hilenin sünnete muhalefet etmek manasına geldiğini belirtmiş ve bu hususun Müslüman ahlakına yakışmayacağını beyan etmiştir. İşte Buhârî tüm bu anlatılanlar çerçevesinde namaz, zekât gibi ibadetler; ihtiyaç fazlası suyun kullanımına engel olmak, hibeden dönmek, neceş, gasp edilen malın durumu, şüf'a hakkı, yetim kızların mehri, nikâhta yalancı şahitlik ve eşlerin birbirleri haklarına riayet etmeleri gibi muâmelat konularında başvurulan hilelerin dine

aykırılığını göstermek üzere, ilgili konularda bâb başlıkları tertip etmiş ve tahrir etmiş olduğu rivayetlerle de düşüncesini desteklemiştir.

Anahtar Kavramlar: Hadis, Buhârî, Ebû Hanîfe, el-Câmiu's-sahîh, Hiyel,

Bilim Kodu: 60402

THE ISSUE OF HIYYEL AND ITS PLACE IN HADITH LITERATURE

Lokman ŞENTÜRK

ORCID: 0009-0002-7119-5477

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

May 2024

ABSTRACT

In the history of Islamic thought, hiyel, which means alternative ways that Muslims resort to in order to solve the problems they face, has existed from very early periods. In this context, this method, which came to the agenda with the issue of offering sacrifices to Allaah between the sons of Hz Adam's sons Hâbil and Kâbil, was applied in some issues in the pre-Islamic Judaism and Christianity, as well as in some issues in the Jahiliyya Period. Moreover, in some verses in the Holy Qur'an, some of the Prophet's instructions and the Companions' solutions to some problems, examples of cheating-i shar'iyya have been encountered. Although this method was first used by the Hanafis with the name 'mehâric' meaning the place of origin, other madhhabs also resorted to this method from time to time. Therefore, even though the aforementioned method is attributed to the Hanafis, they did not accept it as absolute, and they did not include in their practice the tricks that make the haram halal and cause the loss of a right. Al-Bukhari, who wrote some parts of al-Jami al-sahîh as a response to various groups, wrote the hiyel part of his work in the context of narrations against the Hanafis who used this method, and in this direction, he took a contrary stance by stating that the intention should be taken into account in the offer against those who based legal dispositions on form and thus said that fraudulent transactions were valid. Thus, with his aforementioned approach, he stated that cheating means opposing the Sunnah and that this is unworthy of Muslim morality. Within the framework of all this, al-Bukhari organised chapters on the related subjects and supported his opinion with the narrations he had narrated in order to show the unbelief of the tricks used in matters of worship such as prayer, zakat, preventing the use of surplus water, returning from the grant, neches, the status of usurped property, the right of shuf'a, the mahr of orphan girls, perjury in marriage, and the respect of the rights of spouses to each other.

Key Terms: Hadith, Bukhari, Abu Hanifa, al-Jâmi al-sahîh, Hiyel

Science Code: 60402

TEŞEKKÜR

Lisans yıllarımdan itibaren ilgisini eksik etmeyen ve tezimi satır satır okuyarak düzenleyen danışman hocam Doç. Dr. Fatih Mehmet YILMAZ'a, hayatım boyunca hiçbir desteğini esirgemeyen babam Hüseyin Şentürk, annem Őengül Şentürk'e ve tez yazım aşamasında desteğini daima hissettiğim kıymetli eşime teşekkürlerimi sunuyorum.

Lokman ŞENTÜRK

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
TEŞEKKÜR.....	vii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

HİYEL KAVRAMI VE TARİHÇESİ

1.1. Hiyel Kavramı.....	3
1.1.1. Sözlük ve Terim Anlamı.....	3
1.1.1.2. Benzer Anlama Gelen Kavramlar.....	5
1.1.1.2.1. Hud'a.....	5
1.1.1.3.2. Gaşş.....	5
1.1.1.3.3. Keyd.....	6
1.1.1.3.4. Mekr.....	7
1.1.1.3.5. Mihal.....	8
1.1.1.3.6. Garar/Tağrir.....	8
1.2. İslam Öncesi Dinlerde Hiyel.....	9
1.2.1. Yahudilikte Hiyel.....	9
1.2.2. Hıristiyanlıkta Hiyel.....	11
1.3. Câhiliyede Hiyel.....	12
1.4. İslam'da Hiyel.....	14
1.4.1. Kur'an-ı Kerim'de Hiyel.....	15
1.4.1.1. Hiyelin Cevazına İşaret Eden Ayetler.....	15
1.4.2.1. Hiyelin Caiz Olmadığına İşaret Eden Ayetler.....	18
1.4.2. Hadis Edebiyatında Hiyel.....	19
1.4.2.1. Hiyelin Cevazına İşaret Eden Rivayetler.....	19
1.4.2.2. Hiyelin Caiz Olmadığına İşaret Eden Rivayetler.....	22
1.4.3. Fıkıhta Hiyel.....	24
1.4.3.1. Hanefî Mezhebi.....	24
1.4.3.2. Mâlikî Mezhebi.....	27

1.4.3.3. Şâfiî Mezhebi	28
1.4.3.4. Hanbelî Mezhebi	30

2. BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN el-CÂMÎU'S-SAHÎH'İ VE HİYEL BÖLÜMÜ

2.1. Buharî, Hayatı ve Eserleri	32
2.2. el-Câmiu's-Sahîh ve Te'lif Metodu	34
2.3. Hiyel Bölümü ve Esere Konulma Gerekçesi.....	35
2.4. İbadetlerde Hiyel	37
2.4.1. Namazla İlgili Hileler	38
2.4.2. Zekâtla İlgili Hileler	39
2.5. Muamelatta Hiyel.....	42
2.5.1. İhtiyaç Fazlası Suyun Kullanımına Engel Olmak.....	42
2.5.2. Hibeden Dönmek.....	43
2.5.3. Şigâr ve Mut'a Nikâhı.....	45
2.5.4. Neceş	47
2.5.5. Yetim Kızların Mehri.....	48
2.5.6. Eşlerin Birbirleri Haklarına Riâyet Etmeleri	49
2.5.7. Nikâhta Yalancı Şahitlik.....	50
2.5.8. Gasbedilen Malın Durumu.....	51
2.5.9. Şüf'a Hakkının İptali.....	52
2.5.10. Devlet Memurunun Hediye Kabul Etmesi.....	53
2.5.11. Bulaşıcı Hastalıktan/Tâundan Kaçış	54
SONUÇ.....	56
KAYNAKÇA.....	57

KISALTMALAR

b.	Bin/ibn
bk.	Bakınız
by.	Basım yeri yok
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
İFAV	M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Hz.	Hazreti
Öl.	Ölüm tarihi
ra.	Radiyallâhu anh
sav.	Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
ts.	Tarihsiz
vb.	Ve benzeri/benzerleri
yy.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

Müslümanlar tarih boyunca karşılaştıkları problemleri bazen kendi imkânlarıyla, çoğu kez de dinin çizdiği sınırlar çerçevesinde çözmeye çalışmışlar ve bunun için de farklı usuller kullanmışlardır. Bu bağlamda zaman zaman bazı şer'î çıkış yolları aramışlar ve bunun başında da hiyeli kullanmışlardır. Hz. Âdem'in oğullarından Kâbil'in Cenâb-ı Hakk'ın emrini yerini getirmekten imtina ederek istenilen ölçülerde kurban takdim etmemek üzere mahsulleri arasından en değersizini sunmuş olması¹ bu uygulamanın ilk örneğini teşkil etmektedir. Fakat onun yaptığı hile² dinin sınırlarını aşmaya yönelik olduğu için Allah Teâlâ tarafından tasvip edilmemiştir.

Hiyel kavramının kullanımı tarihsel süreçte ilk defa Ebû Hanife³ (öl. 150/767) ve İmam Muhammed eş-Şeybânî'ye (öl. 189/805) nispet edilmiştir. Bu bağlamda İmam Muhammed nasların hayata aktarılması aşamasında mükelleflerin karşılaştığı sorunlara çözümler üretmek⁴ ve farazi meselelere ilişkin de çıkış yolları sunmak üzere⁵ *el-Mehâric fi'l-hiyel* isimli bir eser⁶ telif ederek hile-i şer'iyeye örnekleri ortaya koymuşlardır.

Mezkûr yöntemin kabul edilip edilmemesiyle alakalı mezhepler arasında ihtilafların yaşandığı izahıtan varestedir.⁷ Zira bu usulün benimsenmesi bazı mezhep müntesipleri tarafından aldatma⁸ veya sünnete muhalefet şeklinde değerlendirilmiştir.⁹ Özellikle hülle/tahlîl nikâhu gibi meselelerin dinen geçerli olup olmaması ekoller arasında fikir ayrılıklarına sebebiyet vermiştir.¹⁰ Fakat her ne kadar detaylarında farklı kanaatler sergilense de genel itibarıyla hakkı ihlal etmeyen, haramı helal yapmayan, şer'î bir esası yok saymayan ve maslahata ters düşmeyen hilenin kabulünde ittifaka yakın bir durumun varlığından söz edilebilir.¹¹

Hiyel konusuyla ilgilenen kişilerden birisi de Buhârî olmuştur. O, el-Câmiu's-sahîh'ini tasnif ederken diğer hadis musanniflerinden farklı olarak ilgili eserinde "hiyel" adıyla bir bölüm

¹ el-Mâide 5/27

² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426), 2/549.

³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422), 15/544.

⁴ Saffet Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyeye* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020), 177.

⁵ Mahmud Abdülmecîd Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye inde ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî* (Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1399), 61.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Mehâric fi'l-hiyel* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1419).

⁷ Kadir Gürler, *Ehl-i Hadis* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2021), 303.

⁸ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968), 4/43.

⁹ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed İbn Batta, *İbtâlül-hiyel*, thk. Züheyr eş-Şâviş (Beyrut: Mektebetü Matba'âti'l-İslamiyye, 1403), 41.

¹⁰ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Beyânü'd-delîl 'alâ butlânî't-tahlîl*, thk. Hamdi Abdülmecîd Selefi (yy.: Mektebetü'l-İslâmî, 1998), 17.

¹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 3/69; Ebû Hatim Mahmud b. el-Hasan el-Kazvînî, *el-Hiyel* (yy.: Daru'l-Mirasi'n-Nebevî, 2012), 21; Şâtübî, *el-Muvâfakât (İslamî İlimler Metodolojisi)*, çev. Mehmed Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 2/390.

açmış¹² ve “fi terki'l-hiyel/Hileleri terketmek”¹³ şeklindeki girişle mevzuya dair yaklaşımını sergilemiştir.¹⁴ Zira o, tasarrufun zahirini esas alarak zaman zaman hileye başvuran Hanefilere niyetin aslî unsur olduğunu ve amellerin de bu ölçütle değerlendirileceğine¹⁵ işaret ederek karşılık vermiştir.¹⁶ Buhârî hiyel bölümünde genellikle Ebû Hanife’yi kastederek insanlardan birisi diyor ki¹⁷ şeklindeki ifadesiyle onun içtihatlarına yer vermiş, bu arada da rivayet ettiği haberlerle tenkit faaliyetinde bulunmaktan geri kalmamıştır. Onun, bu faaliyetiyle hoacaları Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (öl. 219/834) ve Ahmed b. Hanbel’den (öl. 241/855) etkilenmesi muhtemeldir.

Tezimiz bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde hiyel ve bu anlama gelebilecek kavramlar tedkik edilmiş, daha sonra tarihsel süreçte bu kavramın dinlerdeki serencamı irdelenmiştir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde bu uygulamanın cevazına işaret eden ve aksi yönde bilgi sunan naslar gündeme getirilmiş, bu arada Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin ilgili değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde ilk olarak Buhârî’nin hayatı, eserleri ve el-Câmiu’s-sahîh’deki metodu incelenmiş, hiyel konusunun mezkûr kitaba neden konulduğu noktasında açıklamalarda bulunulmuştur. Daha sonra sırasıyla ibadetlerde, muâmelatta ve sosyal hayatta yapılan hilelere değinilerek bu konuda Buhârî’nin sözü edilen rivayetleri ilgili bölümde nakletme gerekçesi ve başta Ebû Hanife olmak üzere Hanefilere yönelik tenkitleri ve onların cevapları ele alınıp incelenmiştir.

Araştırmamızı oluştururken Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) *Müsned*’i başta olmak üzere Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî’nin (öl. 189/805) *el-Mehâric fi’l-hiyel*, Hassâf’ın (öl. 261/875) *Kitâbü’l-hassâf fi’l-hiyel*, Hattâbî’nin (öl. 388/998) *A’lâmü’l hadis’i*, Kirmânî’nin (öl. 786/1384) *el-Kevâkibü’d-derârî*, İbnü’l-Mulakkın’ın (öl. 804/1401) *et-Tavdîh’i*, İbn Hacer’in (öl. 852/1449) *Fethu’l-bârî’si*, Aynî’nin (öl. 855/1451) *Umdetü’l-kârî ve el-Binâye’si*, Kastallânî’nin (öl. 923/1517) *İrşâdü’s-sârî’si*, Keşmîrî’nin (öl. 1875-1933), Feyzû’l-bârî’si, Buhayrî’nin *el-Hiyel’i*, Mustafâ Abdülaziz’in *el-Hiyel fi’l fıkhi’l-İslâmî’si* ve Saffet Köse’nin *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer’iyye’si* gibi hem klasik hem de güncel çalışmalardan istifade edilmiştir.

¹² Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü’l-fikhiyye*, 613.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002), "Hiyel" 1.

¹⁴ Bedrüddîn Ebî Muhamed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi’l-Arabî, ts.), 24/108.

¹⁵ Buhârî, "Hiyel" 1.

¹⁶ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî li şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Mısır: Matbaatü’l-Kübrâ, 1323), 10/103.

¹⁷ bk. Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, 1726, 1727

1. BÖLÜM

HİYEL KAVRAMI VE TARİHÇESİ

1.1. Hiyel Kavramı

Her kavramın kullanıldığı bilim dalına göre yeni bir anlam kazanacağı ve böylece kendisine yüklenen yeni manayı taşıyacağı izahtan varestedir. Araştırma mevzumuzu teşkil eden hiyel kelimesi de bunlardan biridir. Nitekim başlangıçta “çare” sözcüğünü karşılamak üzere ihdas edilen söz konusu ifade fıkıh disiplininde “çözüm için alternatif yol” şeklinde bir muhteva kazanmıştır. Bu bağlamda öncelikle hiyel tabirinin sözlükteki karşılığı anlatılacak ve sonrasında da terminolojideki karşılığı hakkında bilgi verilecektir.

1.1.1. Sözlük ve Terim Anlamı

Maharet, iyi bakış, işleri hassas bir şekilde yönetme gücü ve çare¹⁸ anlamlarına gelen gelen hile kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de tek bir yerde geçmektedir. O da “*Erkekler, kadınlar ve çocuklar içinden zayıf sayılanlar çare (حِيلَةٌ) ve bir çıkış yolu bulamayanlar müstesnadırlar*”¹⁹ ayetidir. İlgili ifade burada sözlük manasında kullanılmıştır.²⁰ Dilimizde ise mezkûr ifade “çare” ve “çözüm” için değil daha çok aldatmak sözcüğünü karşılamak üzere kullanılmıştır.²¹

Hile kelimesi, ilki araştırmamızın konusunu teşkil eden hile-i-şer’iyye²² diğeri ise bir kimsede yanlış kanaat uyandırarak istenilen tarzda irade beyanında bulunmasını sağlamak şeklinde iki ayrı tarzda kullanılmıştır.²³ Bu bağlamda hile-i şer’iyye, bir problemle karşılaşmış çözüm bulamayan kimsenin, müracaat ettiği mercinin meşru sınırlar muvâcehesinde gösterdiği çareleri ya da kurtuluş için işaret ettiği şer’i çıkış yollarını ifade eder. Bu kavram, modern hukukta kanunun izin vermediği bir menfaati kılıfına uydurarak bir başka yoldan elde etmek ya da şeklen hukuka benzetilmiş olmakla birlikte ruhuna aykırı eylemlerin karşılığı olan kanuna karşı hileden farklılık arzeder.²⁴

Tarihî seyri içerisinde hiyel kavramını eserlerinde ilk kullanan, Ebû Hanife²⁵ ve İmam Muhammed eş-Şeybânî olmuştur. Nitekim İmam Muhammed, *el-Mehâric fi’l-hiyel* isimli eserinde mensup olduğu mezhep çerçevesinde, hile-i şer’iyyeye konu olabilecek örnekler zikrederek ilgili mevzuya ilişkin te’lifde bulunmuştur.²⁶ Bu eseriyle İmam Muhammed bir

¹⁸ Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab* (Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1414), 11/185.

¹⁹ en-Nisâ 4/98.

²⁰ Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedevî (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 1/389.

²¹ Mustafa Baktır, “İslam Hukukunda Hile-i Şer’iyye”, *İslamî Araştırmalar (1986) 1/2*, 71-89.

²² Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Mısır: Matbaatü’s-Saâde, ts.), 30/209.

²³ bk. Saffet Köse, “Hile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Mehâric fi’l-hiyel: Şer’i Çıkış Yolları*, çev. Saffet Köse (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 13.

²⁵ Kaynaklarda Ebû Hanife’ye “Hiyel” isimli bir kitap nispet edilmektedir bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/544.

²⁶ bk. Şeybânî, *el-Mehâric*.

anlamda hile-i şer'iyyenin tanımını yapmış ve onu darlık durumlarında şer'i bir çıkış yolu anlamında kullanmıştır.

Hanbeli mezhebinin tanınmış fakihlerinden İbn Batta (öl. 387/997) "Akıllarınca Allah'ı ve iman edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; hâlbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar."²⁷ ayetinde kullanılan (خَدِيعَةً) ifadesinden hareketle hiyel kelimesinin Kur'an'ı Kerim'de aldatma anlamında kullanıldığını belirtmiş, hile yapmanın küfürden daha kötü olduğunu söyleyerek bu uygulamaya karşı çıkmıştır. Ayrıca mezkûr sözcüğün tahavvül/dönüşmek fiilinden türediğini yapmış olduğu tanımda zikretmiş, onun sözlük anlamını esas almak suretiyle hile-i şer'iyyenin "aldatma"²⁸ olduğunu beyan etmiştir. Bu sebeple ona göre hile yapmak küfürden çok daha kötüdür. Bazı kimseler ise hiyelin dönüşmek (التحول) kelimesinden türemesinden dolayı "bir şeyi zahirinden çevirmek ve şekilden şekile dönüşmek"²⁹ tarzında tanımlamışlardır. Zira hiyel ve tahavvül aynı kökten türemiştir.³⁰

Necmüddîn en-Neseffî (öl. 537/1142) ve Cürçânî (öl. 816/1413) sözü edilen terimi "sevilen şeyleri elde etmek ve hoşlanılmayanları defetmek için yapılan kurnazlıklar."³¹ Ebû İshâk eş-Şâtıbî (öl. 790/1388) "Zahiren caiz bir fiilin geçerliliğini iptal etmek ve başka bir hükme çevirmek için işlenmesi."³² İbn Teymiye (öl. 728/1328) "Amacı elde etmeye götüren ve ancak keskin zekâ ile anlaşılabilir gizli yollar";³³ İbn Hacer el-Askalânî ve Aynî ise "Gizli bir yol ile istenilen yere ulaştırma yöntemi." olarak tanımlamışlardır.³⁴

Çağdaş Fıkıh usulcülerinden Muhammed el-Mes'ûdî hiyelin beş anlamı olduğunu söylemiştir. Bunların ilki kabiliyet ve güzel bakış açısı demektir. Hiyel bu anlamıyla övgü ve yerginin konusu değildir. İkinci manası "Ancak keskin zekâ ile anlaşılabilir gizli yollar" demektir.³⁵ Bu anlam ilkinden daha hususi bir manayı ihtiva etmektedir. Hiyelin üçüncü ve dördüncü anlamının da olumsuz bir muhtevada kullanıldığını söyleyen müellif, son olarak şer'i çıkış yolu anlamında Hanefîler tarafından kullanıldığını ifade etmiştir.³⁶ Son yapılan tanımın terim anlamını içerdiği görülmektedir.

Yukarıda hilenin tanımına yönelik yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, onun insanlar için meşakkat oluşturacak durumlara karşı "alternatif bir yol" olsun diye ortaya çıktığını

²⁷ el-Bakara, 2/9

²⁸ İbn Batta, *İbtâlül-hiyel*, 41.

²⁹ Muhammed el-Mes'ûdî, *el-Hiyel* (yy.: Metâbiü'l-Câmi'âti'l-İslamiyye, 1406), 108.

³⁰ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1419), 350.

³¹ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî, *Tilbetü't-talebe* (Bağdat: Matbaatü'l-Âmire, 1311), 171; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 94.

³² Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 4/201.

³³ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-kübrâ* (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 6/106.

³⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 12/326; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/108.

³⁵ Mes'ûdî, *el-Hiyel*, 109.

³⁶ Mes'ûdî, *el-Hiyel*, 110.

söyleyebiliriz. Zira bazı durumlarda hiyele müracaat etmek, karşılaşılan sorunlara çözüm için daha iyi alternatif sonuçlar sağlayabilir.³⁷

1.1.1.2. Benzer Anlama Gelen Kavramlar

1.1.1.2.1. Hud'a

Kişinin içerisinde gizlemiş olduğu bir şeyin aksini izhar etmesi³⁸ manasında kullanılan Hud'a kelimesi³⁹ Karşı tarafı kandırmak amacıyla niyetinin aksine hareket etmesi demektir.⁴⁰ Hatta bir ev içerisinde gizlenmek maksadıyla yapılmış gizli odaya "muhd'a"⁴¹, içinde pek çok şeyi saklamasından dolayı zamana da "hâd'i" ismi verilmiştir. Bu doğrultuda ilgili kavram sözlük anlamına uygunluk arzedecek şekilde farklı öğeleri bir araya getirmesi hasebiyle karışık ve renkli anlamlarını da ihtiva etmektedir.⁴² Dolayısıyla mezkûr lafzın karşı tarafın görüp hissedemeyeceği bir hususu gizlemesi nedeniyle hile yapma anlamını taşıdığı söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de Hud'a sözcüğü, "Münafıklar Allah'a oyun etmeye (يُخَادِعُونَ) kalkışıyorlar. Hâlbuki Allah onların oyunlarını⁴³ kendi başlarına çevirmektedir..."⁴⁴ ve "Seni oyuna getirmeye (يُخَادِعُونَ) kalkışirlarsa kuşkusuz Allah sana yeter..."⁴⁵ Ayetlerinde daha önce de belirttiğimiz üzere oyun etmek ve aldatmak manalarında kullanılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber de "Harp Hiledir"⁴⁶ rivayetinde olduğu gibi söz konusu kavramı kullanmış ve savaşta galip gelmenin yollarından birinin düşmanı yanıltarak ona zarar vermek olduğunu beyan etmiştir⁴⁷

1.1.1.3.2. Gaşş

Riyakârlık⁴⁸, azaltmak, dolandırmak, dürüst davranmamak⁴⁹ ve bulanık su gözesi⁵⁰ manalarına gelen gaşş söylem ile niyetin uyumlu halde olmaması⁵¹ demektir.

³⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ, 1324), 10/103.

³⁸ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-mahzûmî-İbrâhim es-Sâmirâî (yy.: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 1/115; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 8/63.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 8/64.

⁴⁰ bk. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 8/63.

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 8/65.

⁴² Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Mektebü Tahkîki't-Türâs fi Müesseseti'r-Risale (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426), 712.

⁴³ Müşâkele bir söz içinde iki kelimenin arasında bulunan benzeşme demektir. Bu fiil bazen münafıklara karşı Allah'a isnat edilerek kullanılmış olsa da bu tarz ifadeleri belâgat ilmindeki "müşâkele" sanatı bağlamında ele almak gerekmektedir. bk. Hızır Yağcı, "Buhârî'de Müşâkele Sanatı: İbn Hacer Örneği", *Diyanet İlmî Dergi*, 59/3 941-966.

⁴⁴ Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 712.

⁴⁵ el-Enfâl 8/62

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 2/107, 303, 329; Buhârî, "Cihâd", 157, "Menakıb", 25; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1374), "Cihâd", 17; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce* (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Cihâd", 28.

⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/158.

⁴⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 4/340; Mecdüddîn Ebu's-sa'adât mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zâvi (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399), 3/369.

⁴⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 4/340.

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 6/323.

⁵¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Süleyman b. İbrâhîm el-Âyid (Mekke: Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 1405), 2/658.

Gaşş sözcüğünün hıyanet kelimesiyle yakın bir anlam ilişkisine sahip olduğu söylenmiştir.⁵² Nitekim Tirmizî (öl. 279/892) de buradan hareketle olsa gerek *el-Câmî* isimli eserinde her iki kavramı bir arada kullanarak bir bâb⁵³ başlığı oluşturmuş ve burada konuya dair iki rivayete yer vermiştir. Bunlardan ilkinde yapılan işlemin mahiyetine bakarak, “Mümine zarar veren veya onu aldatan kişi lanetlenmiştir.”⁵⁴ hadisini tahrir etmiş, böylece hilenin Müslümana zarar veren bir davranış olduğunu ifade etmek istemiştir.⁵⁵ Yine Hz. Peygamber pazar teftişi yaptığı esnada bir zahirecinin önünde durmuş, buğdayın alt kısmının ıslak olduğunu fark edince, “Bizi aldatan bizden değildir.”⁵⁶ İfadesiyle hilenin alışverişe kadar uzanan her boyutunun yasaklığına işaret ederek kandırmanın sünnete muhalif bir davranış olduğuna vurgu yapmıştır.⁵⁷

1.1.1.3.3. Keyd

Kötülük etmek⁵⁸, hile yapmak⁵⁹, ceza vermek ve komplo kurmak⁶⁰ anlamlara gelen keyd kelimesi alenî bir şekilde icra edilen hileleri tanımlamak için kullanılmıştır.⁶¹ Bu tür hilenin yapılmasına zaman zaman müsaade edilmesine rağmen daha çok olumsuz yönüyle yağınlık kazanmıştır.⁶²

Biraz önce ifa ettiğimiz üzere ilgili sözcüğün muhtevasında yer alan komplo kurma manası sebebiyle benzeri kavramlardan bir davranışın kötü niyetle işlenmesi yönüyle öne çıkmıştır. Ayrıca mezkûr kelime muhatabın hoşlanmayacağı bir şeyi hile yoluyla yaparak zarar vermek anlamını da kapsamaktadır.⁶³

Keyd lafzı Kur’an-ı Kerim’de şeytana ya da inkâr edenlere nispet edildiğinde ilâhî daveti engelleme ve kutsal değerleri tahrip etme;⁶⁴ Allah’a izafe durumundaysa inanmayanlar tarafından kurulan tuzaklara karşı tedbir almak ve bunları aleyhlerine çevirerek cezalandırmak⁶⁵ şeklinde kullanılmıştır. Hz. Peygamber de Medine ahalisine tuzak kurarak kötülük yapan kimsenin akıbetinden bahsetmiş ve onun tuzun suda eridiği gibi eriyeceğini

⁵² bk. Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Hüseyin Muhammed Şeref (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li'ş-Şuûni'l-Mütâbi' el-Emiriyye, 1404), 2/66.

⁵³ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “Birr”, 27.

⁵⁴ Tirmizî, “Birr”, 27.

⁵⁵ Muhammed b. İsmâil es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu Câmi'i's-sağîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhim (Riyâd: Dâru's-Selâm, 1432), 9/569.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/155; Müslim, “İmân”, 43; İbn Mâce, “Ticârât”, 36.

⁵⁷ San'ânî, *et-Tenvîr*, 10/326.

⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 3/383.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 4/217.

⁶⁰ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 728.

⁶¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/370.

⁶² Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 728.

⁶³ bk. Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*, 87. Bk.Âl-i İmrân 3/120; et-Târik 86/15-16

⁶⁴ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 728; Mustafa Çetin, “Keyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/102.

beyan etmiştir.⁶⁶ Dolayısıyla Allah Resûlu (s.a.v.) keyd sözcüğünü hile ve ifsat etmek şeklinde kullanmış ve böylesi bir davranıştan uzak kalmayı salık vermiştir.⁶⁷

1.1.1.3.4. Mekr

Aldatmak anlamına gelen mekr lafzı planlanma aşamasından uygulanma safhasına kadar, gizlice yapılan her türlü hile için kullanılmış,⁶⁸ bu bağlamda keyd ile arasındaki farka “*Keyd savaşa yapıldığında helal; mekr helal işte dahi kullanılsa haram bir eylemdir*”.⁶⁹ Denilerek işaret edilmiştir.

Mekr ve hile arasında bazı farklılıkların olduğu söylenmiş, hilenin her zaman karşı tarafa zarar vermek için yapılmadığı; mekrin ise tuzak olarak kurulmuş bir kementte benzetilerek her daim muhatabını ziyana uğratacağı ifade edilmiştir. Nitekim hicret gecesi Hz. Peygamber’i öldürmek üzere evine baskın düzenleyen müşriklerin davranışları bu kapsamda değerlendirilmiş ve yaptıkları hile, mekr⁷⁰ diye isimlendirilmiştir.⁷¹

Mekr kavramı Kur’an-ı Kerim’de hem Allah’a hem de insanlara nispet edilmiş, bu sebeple de cenab-ı Hak için olumlu, bu eylemi gerçekleştiren kimseler için olumsuz yönde kullanılmıştır. Nitekim “(Yahudiler) tuzak kurdular, Allah da onların tuzaklarını bozdu ...”⁷², “Onlar böyle bir tuzak kurdular, biz de kendileri farkında olmadan bir plan kurduk ...”⁷³ ve “Onlardan öncekiler de tuzak kurmuşlardı; oysa tüm tuzaklara hâkim olan Allah’tır ...”⁷⁴ ayetlerinde mezkûr kelime yanlış yollara sapanlar hakkında olumsuz, onların hilelerini boşa çıkarmak şeklinde⁷⁵ Allah Teâla⁷⁶ için olumlu anlamda zikredilmiştir.⁷⁷

Ebû Dâvûd (öl. 275/889) da Hz. Peygamber’in “*Savaş hiledir*”⁷⁸ beyanına yer verdiği bâb başlığını “*savaşa hile(mekr) yapmak*”⁷⁹ şeklinde düzenlemiş ancak tahrir ettiği rivayetle söz konusu ortamın savaş dahi olsa bir hukukunun olduğunu ve yapılacak eylemlerle her türlü

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/131, 152, 13/177, 14/108; Buhârî, “Fezâilü’l-Medîne”,7; Müslim, “Hac”, 1364, 1386, 1387; İbn Mâce, “Menâsik”, 104.

⁶⁷ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 10/241.

⁶⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, 5/370.

⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, 5/183.

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/301.

⁷¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 7/236.

⁷² Âl-i İmrân 3/54

⁷³ en-Neml 27/50

⁷⁴ er-Ra’d 13/ 42

⁷⁵ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 772.

⁷⁶ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 772; Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419), 7/154.

⁷⁷ Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/396.

⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/107, 303, 329; Buhârî, “Cihâd”, 157, “Menâkib”, 25; Müslim, “Cihâd”, 17; İbn Mâce, “Cihâd”, 28.

⁷⁹ Süleyman b. Eş’as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.), “Cihâd”,103.

zarar vermenin kastedilmediğini anlatmak istemiş olsa gerektir.⁸⁰ Ancak Allah Resulü (sav.) normal koşullarda mekr ve Hud'a şeklinde yapılacak hileyi de tasvip etmemiştir.⁸¹

1.1.1.3.5. Mihal

Hile yapmak, aldatmak⁸², aşırı kuvvet, düşmanlık, ihbar etmek ve mücadele⁸³ için kullanılan mihal kavramı hile kelimesinden türemiştir. İlgili sözcüğün hem hile hem de ceza manasını ihtiva etmesi bu işe tevessül edenlerin sonlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁸⁴ Kur'an-ı Kerim'de "... O, yıldırımlar gönderip bunlarla dilediğini çarpar. O'nun azabı pek şiddetlidir."⁸⁵ beyanında hile yapanlara karşılık Allah Teâla'nın şiddetli cezasını ayrıca Kur'an-ı Kerim'in kendisiyle irtibatını ihmal edenleri⁸⁶ kıyamet günü ihbar edeceğini⁸⁷ ifade etmek üzere de kullanılmıştır.⁸⁸

Mihal kavramı hile ve ceza manalarını ihtiva etmesi yönüyle daha önce hakkında bilgi verdiğimiz keyd kelimesiyle de yakın bir anlam ilişkisine sahiptir.⁸⁹

1.1.1.3.6. Garar/Tagrir

Delik, tehlike⁹⁰, risk ve aldatma⁹¹ anlamlarına gelen garar/tagrir Kur'an-ı Kerim'de "...Bunları dinleri aldattı diyordardı ..." ⁹² ve "Sakin dünya hayatı sizi aldatmasın, yoldan çıkarıcı (garûr/şeytan) da Allah hakkında sizi aldatmasın."⁹³ ayetlerinde aldatmak şeklinde gündeme taşınmış ve söz konusu beyanlarda da görüldüğü üzere hem şeytana⁹⁴ hem de dünya hayatına⁹⁵ nispet edilmiştir.

Rivayete göre Hz. Peygamber nitelikleri belli olmayan⁹⁶ malın alım satımında aldanma/aldatma ihtimali sebebiyle⁹⁷ hileye neden olabilecek her türlü alışverişi

⁸⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû't-Temim Yasir b. İbrâhim (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423), 5/187.

⁸¹ Süleyman b. Eş'as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408), 159.

⁸² Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 762.

⁸³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 2/242; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 11/620.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/320.

⁸⁵ er-Ra'd 13/13

⁸⁶ Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs*, 5/196.

⁸⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî Abdürrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habîbürrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1403), 9/263. No. 17154

⁸⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.), 16/394.

⁸⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/242.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 5/13.

⁹¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 4/346; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 5/12.

⁹² el-Enfâl 8/49

⁹³ Lokmân 31/33

⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/439.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 25/133.

⁹⁶ Muhammed Amîm el-İhsân el-Müceddidî el-Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 157.

⁹⁷ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkerîm el-Bekrî (Mağrib: Vizâretü'l-Umûmî'l-Evkâfi ve's-Şuûnî'l-İslamiyye, 1387), 13/12.

yasaklamıştır.⁹⁸ Dolayısıyla garar gerek Kur'an-ı Kerim gerekse rivayetlerde hileye müracaat ederek muhatabın aldatılmasını ihtiva etmesi sebebiyle tasvip edilmemiştir.

1.2. İslam Öncesi Dinlerde Hiyel

İtaat, ceza⁹⁹ ve hesap¹⁰⁰ anlamlarına gelen din akıl sahiplerini kurallarını kabul etmeye davet eden ilahi kanunlar bütünüdür.¹⁰¹ Bu anlamda din, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'den itibaren varlığını devam ettirmektedir.¹⁰²

İnananlar karşılaştıkları sorunlarını bazen kendi imkânlarıyla, çoğu kez de dinin kendilerine çizdiği çerçeve dâhilinde çözmeye çalışmışlar ve bunun için farklı yöntemler kullanmışlardır. Nitekim tarihte "İlk anlaşmazlık ve ilk çözüm" diye nitelendirebileceğimiz Hz. Âdem'in oğulları Hâbil ve Kâbil arasında yaşanan hadiseyi halletmek üzere Kâbil'in başvurduğu hile usûlü bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Rivayete göre Allah Teâla Hâbil ve Kâbil arasında çıkan problemin çözümü için onlardan kendisine birer kurban sunmalarını talep etmiş, neticede kabul edilenin haklı olacağını beyan etmiştir. Geçimini hayvancılıkla¹⁰³ idame ettiren Hâbil beslediği kurbanlar arasından en güzelini seçmiş, ziraatçilikle uğraşan¹⁰⁴ Kâbil ise Cenab-ı Hakk'ın emrini yerini getirmekten kaçınarak istenilen ölçülerde kurban takdim etmemek için hile yoluna başvurmuş ve mahsulleri arasından en değersizini sunmuştur. Neticede usûle uygun hareket eden Hâbil'in davranışı Allah Teâla tarafından tasvip edilmiş, kabilin hile ile karıştırdığı¹⁰⁵ fiil ise onay göremiştir.¹⁰⁶ Dolayısıyla ilahi dinlerin hepsi tarafından yapıldığı kabul edilen ilk hile kabil tarafından sergilenen olsa gerektir.

1.2.1. Yahudilikte Hiyel

Diğer dinlerde olduğu gibi Yahudilikte de insanlar karşılaştıkları sorunlarını çözmek için belli yöntemler kullanmışlardır. Bu uygulamalar bazen dinin çizdiği sınırlar içerisinde kalırken, bazen de belirlenen çerçevenin aşıldığı olmuştur. Yahudiliğin tarihsel gelişimi göz önüne alındığında, söz konusu dine mensup olanların başvurdukları hilelerin dinlerinin tasvip etmediği durumlarla alakalı olduğu görülmektedir.¹⁰⁷ Zira yaptıkları hileler ya kulun ya da Allah'ın hakkından birisini iskat etmeye yönelik sadır olmuştur.

Yahudiliğin tarihine bakıldığında Musevilerin farklı alanlarda hileye başvurdukları hatta bu sebeple Allah Teâla tarafından uyarıya maruz kaldıkları görülmektedir. Nitekim Hz. Adem'den

⁹⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1985), "Buyû", 75; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/252; İbn Mâce, "Ticârât", 23; Ebû Dâvûd, "Buyû", 25.

⁹⁹ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 323.

¹⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 13/169.

¹⁰¹ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 105.

¹⁰² Orhan Aktepe, "Hz. Adem'in Peygamberliği", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/2 (2008), 247-271.

¹⁰³ Ömer Faruk Harman, "Hâbil ve Kâbil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

¹⁰⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/318.

¹⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-sünne*, 2/549.

¹⁰⁶ el-Mâide 5/27

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/171

itibaren var olan kurban ibadeti,¹⁰⁸ Yahudilikte de önemli bir yer teşkil etmiştir.¹⁰⁹ Yerine göre haftalık, aylık ve yıllık sunulan bu kurbanlar, onlar için ciddi bir meşakkat meydana getirmiş,¹¹⁰ Bu sebeple de zaman içerisinde bu durumu hafifletmeye yönelik bazı hilelere başvurmuşlardır. Bu bağlamda onlar aynı konuya dair daha önce bahsettiğimiz Kâbil'in yaptığı gibi benzeri bir davranış sergilemişler ve Cenab-ı Hakk'a kör, topal ve hasta cinsinden en değersiz hayvanlarını kurban etmişlerdir.¹¹¹ Neticede yaptıkları bu eylem Allah Teâla tarafından tasvip görmemiş hatta lanetlenmelerine sebep olmuştur.¹¹²

Yahudiler, Allah Teâla'dan sadece ibadete tahsis edecekleri bir gün talebinde bulunmuşlar ve bunun da Cumartesi günü olmasını istemişlerdir.¹¹³ Bu arada mezkûr günde çalışma yasağı konulduğu için belli bir bölgede¹¹⁴ yaşayan ve geçimlerini balıkçılıkla sürdüren Yahudiler, bu günde avlanmaktan da menedilmişlerdir. Fakat Allah Teâla ilgili günde balıkların her zaman olduğundan daha fazla yüzeye çıkmasıyla onları imtihan tabii tutmuş, fakat onlar Kur'an-ı Kerim'de de¹¹⁵ anlatıldığı üzere bu imtihanda başarılı olamamışlar ve bunu aşmanın yollarını aramışlardır. Neticede ilgili yasaktan dolayı ağlarını Cuma günü atıp Pazar günü toplamışlardır.¹¹⁶ Yapmış oldukları bu davranışla kendilerince hem bu yasağı delmemiş, hem de çok miktarda su yüzeyine çıkan balıkları bir hileye başvurarak avlamışlar ve bundan dolayı da Allah'ın gazabına uğramışlardır.¹¹⁷

Yahudilerin zaman zaman hileye başvurmaları tahrife uğramış inançlarının getirdiği bir sonuçtur. Zira onlar tarafından benimsenen din anlayışları lehlerine olan aldatmalara müsaade etmektedir. Nitekim hırsızlık yapmak tüm ilahî dinlerde yasaklanmışken, onların inancına göre ilahları, Mısır'dan çıkarken Musa ve kavminden hırsızlık yapmalarını istemiştir. Yine Yahudi inancına göre Yahova Âdem'e yasak olan meyveden yememesi gerektiğini emretmiş, aksi takdirde hemen öleceğini söylemiş fakat asıl sebep olan iyi ve kötüyü bilme yetisine sahip olacağı gerçeğini ondan gizlemiştir.¹¹⁸ Buradan hareketle Yahudiler Yahova'nın Âdeme hile yaptığını iddia ederek bir iftirada bulunmuşlardır.¹¹⁹

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/549.

¹⁰⁹ Ahmet Güç, "Kurban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

¹¹⁰ G. L. Lasebikan - Ahmet Güç, "Eski Ahid'de Kurban", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 575-586.

¹¹¹ Esra Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 26.

¹¹² Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*, 26.

¹¹³ Yusuf Ağkuş - Abdullah Altuncu, "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2017), 2775-2794.

¹¹⁴ Mezkûr ayette bahsedilen yerin Hz. Dâvûd zamanında Şam, Mısır veya Medyen şehirlerinden birisi olduğu söylenmiştir. bk. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a ed-Damîriyye (Riyad: Dârut-Tayyibe, 1417), 3/293; Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, 1/613; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/186.

¹¹⁵ el-Bakara 2/65

¹¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/171.

¹¹⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf an ğavâmizi hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407), 1/147.

¹¹⁸ Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*, 28.

¹¹⁹ Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*, 27.

Mevcut Tevrat nüshalarında kendilerine gönderilen peygamberlerin de hileye başvurduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda Hz. İbrâhim'in eşi Sâre ile Mısır yolculuğu sırasında eşine "Olur ki Mısırlılar seni görür de 'Bu onun karısı' diyerek beni öldürür, sana ise dokunmazlar. Sen, 'ben onun kız kardeşiyim' de ki senin hatırın için bana da iyi muamelede bulunsunlar, canıma dokunmasınlar"¹²⁰ diyerek ricada bulunmuştu. Daha sonra Hz. İbrâhim Mısırlılara eşini kız kardeşi olarak tanıtmış, Sâre da bunu onaylamıştı. Neticede dönemin Firavunu Sâre'yi görüp hoşlanmış ve akabinde de onunla evlenmiş, Fakat Yahova, bir hastalık vesilesiyle onunla ilişkiye girmesine engel olmuştu.¹²¹ Daha sonra işin gerçek yüzünü öğrenen Firavun, Hz. İbrahim'e kızarak Sâre'yi ona göndermişti.¹²² Bu hileli davranışın Tevrat'ta anlatılıyor olması Yahudileri de aynı davranışa sevk etmiştir.¹²³

Rivayete göre Ya'kûb ve Esav, İshâk'ın çocuklarıdır.¹²⁴ İlk anne rahmine ilk düşen Ya'kûb olsa¹²⁵ da daha önce dünyaya gelen Esav olmuştur.¹²⁶ Yahudilik açısından ilk çocuk olmak büyük bir önemi haizdir. Zira bu durum bazı hak ve imtiyazları beraberinde getirmektedir.¹²⁷ Buradan hareketle ¹²⁸Esav avlandığı bir gün yorulup bitkin düşmüştü, o sırada da Ya'kûb da çorba pişiriyordu. Bunu gören Esav Ya'kûb'tan kendisine ikramda bulunmasını istemişti. Ya'kûb ise ilk oğulluk hakkının kendisine devredilmesi halinde çorbadan ona ikram edeceğini söylemişti. Bu şartı kabul eden Esav kardeşine istediği hakkı devretmişti. ¹²⁹Yukarıda da zikrettiğimiz ve muharref Tevrat'ta anlatılan hadiseleri kendilerine kendilerine referans kabul eden Yahudiler¹³⁰, hayatın tüm alanlarına dair hileye başvurmuşlar ve bunu da yaşamlarının ayrılmaz bir parçası haline getirmişlerdir. ¹³¹

1.2.2. Hıristiyanlıkta Hiyel

Allah Teâlâ her peygambere kendi döneminde uygulayacağı prensipler manzumesi göndermiş ve ona inanları da bununla sorumlu tutmuştur. Fakat daha önce belirttiğimiz gibi ilgili dinin

¹²⁰ Ömer Faruk Harman, "Sâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2019), 46/468-469.

¹²¹ Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*, 41.

¹²² Harman, "Sâre" *DİA*, 46/468-469.

¹²³ Hz. İbrâhim'in eşi Sâre'yi kardeşi olarak ifade etmesi rivayet kaynaklarında da nakledilmiştir. Fakat rivayette bunun gerekçesi olarak Hz. İbrâhim'in "sen benim dinde kardeşimsin" demesi ile tevriye yaptığı vurgulanmıştır. Bu sebeple de bu söz gerçek bir yalan değildir. Ayrıca Mecusilerde hanımı başka birisiyle evlenen kişi için o kadın kardeş hükmünde kabul edilir. Sâre'nin de melikle evlenmesi durumunda onların inancına göre Hz. İbrâhim için kardeş gibi kabul edilmesinden dolayı onu kardeşi olarak tavsif ettiği de söylenmiştir. İlgili hadis ve değerlendirmesi için bk. Buhârî, "Enbiya", 10; Müslim, "Fezâil", 154; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî el-Mâzerî, *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*, thk. Muhammed eş-Şâzelî Neyfer (Tunus: Dâru't-Tûnûsî, 1988), 3/229; Abdurrahman Ateş, "Hz. İbrahim'e İsnat Edilen 'Üç Yalan' (Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım)", *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 75-88.

¹²⁴ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Salime Leyla Gürkan, "İsrâîl ve Ya'kûb İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam Araştırmaları Dergisi* 38 (2017), 233-244.

¹²⁵ Servet Zeyrek, "Kur'an-ı Kerim'de Geçen 'İsrailoğulları' ve 'Yahudiler' Kavramlarının Değerlendirilmesi", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 9 (2021), 42-74.

¹²⁶ Gürkan, "İsrâîl ve Ya'kûb İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", 233-244.

¹²⁷ Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*, 48.

¹²⁸ Gürkan, "İsrâîl ve Ya'kûb İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", 233-244.

¹²⁹ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bk. Gürkan, "İsrâîl ve Ya'kûb İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", 233-244; Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*, 48.

¹³⁰ Detaylı bilgi için bk. Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*,

¹³¹ Uslu, *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*, 48.

müntesipleri zaman içerisinde gerek bağı bulunduğu dinin sınırları içerisinde herke bu alanın dışına çıkarak bazı yollara müracaat etmişlerdir. Aynı durum Hıristiyanlık içinde söz konusu olmuştur. Nitekim tarihsel süreç incelendiğinde Hz. İsa ile gönderilen ilkeler peyder pey değiştirilmiş ve farklı uygulamalar devreye sokulmuştur. Yeme, içme ve cinsî münasebetten uzak durma¹³² manalarında kullanılan oruç, Hz. Peygamber döneminin öncesinde de farz kılınmıştı.¹³³ Bu bağlamda oruç ibadeti Hıristiyanlıkta da vaz edilmiş,¹³⁴ Hz. İsa da bu emrin gereğini yapmıştır.¹³⁵ Nitekim Hıristiyanlara da orucun tutulması Ramazan ayıyla sınırlandırılmış,¹³⁶ ancak mezkûr ayın sıcak bir döneme denk gelmesi sebebiyle sözü edilen ibadetin yerini değiştirip, daha serin bir aya sabitlemişlerdir. Yaptıkları hilenin kötülüğünü fark ettiklerinde de kefâret cinsinden buna on gün daha ilave etmişler, bir sonraki aşamada ise on gün daha ekleyerek elli güne çıkartmışlardır.¹³⁷ Böylece Allah'ın koymuş olduğu kuralları hem kemmiyyet hem de keyfiyet itibariyle değişikliğe uğratmışlardır.¹³⁸ Aynı durum kurban ibadeti için de sözkonusu olmuş, ilgili ibadeti Hz. İsa'nın kendisini aslî günah sebebiyle feda ettiğini,¹³⁹ böylece bu vecibeyi sona erdirdiğini¹⁴⁰ belirterek sorumlu oldukları bu ibadeti hile yoluyla ortadan kaldırmışlardır.¹⁴¹

1.3. Câhiliyede Hiyel

Bilmemek¹⁴², kaba davranmak ve bir başkasının hakkını gasbetmek¹⁴³ gibi anlamlara gelen câhiliye, Arapların İslam'dan önceki dinî ve sosyal hayat telakkilerini ifade etmektedir.¹⁴⁴ Bu kavram onların vahiy öncesi inanç ve davranışlarını ifade etmek üzere gerek Kur'an-ı Kerim'de¹⁴⁵ gerekse de rivayetlerde¹⁴⁶ ele alınıp işlenmiştir.

Kendinden önceki dönemlerde olduğu gibi Câhiliye Devrinde de çeşitli alanlarda farklı hilelere müracaat edilmiştir. Bunlardan en önemlisi “nesî” uygulamasıdır. Vaktin ertelenmesi manasında kullanılan¹⁴⁷ nesî, bir cahiliye uygulaması olarak Kur'an-ı Kerim'de tenkit edilmiş, bu bağlamda ayların sayısının oniki olduğuna vurgu yapılarak söz konusu tavırdan uzak durulması salık verilmiştir.¹⁴⁸

¹³² Bereketî, *et-Ta'rîfâtü'l-fıkhiyye*, 131.

¹³³ el-Bakara 2/183.

¹³⁴ Osman Cilacı, “Semavi Dinlerde Oruç”, *Diyanet İlmî Dergi* 17/3-4 (1978), 192-208.

¹³⁵ Ali Osman Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 101.

¹³⁶ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Birdunî ve İbrahim Etfiş (Kahire: Daru Kütübî'l-Mısriyye, 1384), 2/274.

¹³⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/254.

¹³⁸ Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 105.

¹³⁹ Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 213.

¹⁴⁰ Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 211.

¹⁴¹ Pavlus'un bu düzenlemeyi yapmasıyla alakalı bk. Güç, “Kurban”, *DİA.*, 26/436-440.

¹⁴² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/390.

¹⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 11/129.

¹⁴⁴ Bereketî, *et-Ta'rîfâtü'l-fıkhiyye*, 68; Mustafa Fayda, “Câhiliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

¹⁴⁵ el-Ahzâb, 33/33.

¹⁴⁶ Buhârî, “İmân”, 20; Müslim, “İmân”, 44; İbn Mâce, “Cenâiz”, 51.

¹⁴⁷ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 804.

¹⁴⁸ et-Tevbe 9/37.

Araplar Hz. İbrâhim'den itibaren kamerî takvimi kullanmışlardır. Umre ibadeti için recep, hac ibadeti için zilhicce aylarını esas almışlardır.¹⁴⁹ Bu bağlamda sözü edilen aylara zilkade ve muharremi de dâhil ederek mezkûr dört ayı haram aylar¹⁵⁰ olarak tesis etmişler ve bu mevsimde savaş yapmaktan da kaçınmışlardır.¹⁵¹

Zaman içerisinde ilgili tutum değişmiş İbrâhimî gelenekte var olan kuralları yağmacılık ve kan davası¹⁵² sebebiyle aşma durumu ortaya çıkmış ve ilk defa Huzeyfe b. Abd¹⁵³ tarafından konuyla ilgili hileye başvurulmuş muharrem ayının tehir edilmesi yönünde eylemde bulunulmuştur.¹⁵⁴ Ayrıca kamerî takvime göre hac mevsiminin senenin tüm aylarına tesadüf etmesi de nesî hilesinin gerekçelerinden sayılmıştır. Zira hac ibadeti yaz aylarına rast geldiğinde Arabistan yarımadasının iklim koşulları gereği seyahat etmek zorlaşmakta ve yerli halk ticarî açıdan zarar görmekteydi. İşte bunun önüne geçmek amacıyla hileye başvurarak haram aylardan birisini ertelemeye yönelik¹⁵⁵ nesî uygulamasını gündeme getirmişlerdir. Bu durumu da “üçü serd biri fert” olarak da tavsif etmişlerdir.¹⁵⁶

Nesî uygulamasının üretilmesindeki bir diğer nedenin de hac mevsiminin kamerî takvime göre yılın tüm aylarını dolaşması olduğu dile getirilmiştir. Çünkü hac mevsimi sürekli değiştiği için bazen de yaz aylarına tesadüf ediyor,¹⁵⁷ bu sebeple hac için dışarıdan gelen gelen kişiler için ciddi bir meşakkat doğuyordu. Çünkü yazın şiddetli sıcaklarında seyahat etmek Arabistan şartlarında kolay değildi. Bundan dolayı hac mevsimde ticarî olarak zarar eden Araplar, bunun önüne geçmek için hem kendilerine hem de dışarıdan gelen kişilere en uygun olan mevsimde hac yapılması için nesî yapmaya yönelmişlerdi.¹⁵⁸ Arapların gerek ticarî olarak kayıp yaşamamak, gerekse de asabiyet duygusunun verdiği bazı duygularla haram aylardan birisini tehir etmeye yönelik yaptıkları bu uygulama o dönemde yapılan hilelerin en önemlilerindedir.

Câhiliye Dönemin'de yapılan hilelerden bir diğeri de “hums” uygulamasıdır.¹⁵⁹ Bu kavram İslam öncesi Kureyş kabilesiyle akraba ve müttefiklerinin belli imtiyazlara sahip olabilmek amacıyla oluşturdukları birlikteliği ifade etmekte ve Ebrehe'nin (öl. 570 [?]) Kâbe'yi yıkmak üzere

¹⁴⁹ Mustafa Fayda, “Câhiliye Araplarında Takvime Müdahale: Nesî”, *Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri Sempozyum Tebliğleri*, (2021), 117-130.

¹⁵⁰ Mustafa Fayda, “Nesî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016) 32/578-579.

¹⁵¹ Neseffî, *Medâriku't-tenzîl*, 1/678.

¹⁵² Cevat Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslam* (yy.: Dâru's-Sâkî, 1422), 10/5.

¹⁵³ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Tâha Abdurraûf Sa'd (yy.: Şeriketü't-Tıbbâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Muttahide, ts.), 1/38.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/39.

¹⁵⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/38.

¹⁵⁶ Mustafa Ünver, “Nesî Âyeti ve Modern Nesî Uygulamaları”, *Diyanet İlmi Dergi* 52/2, (2016), 43-68.

¹⁵⁷ Cevat Ali, *el-Mufasssal*, 16/128.

¹⁵⁸ Ünver, “Nesî Âyeti ve Modern Nesî Uygulamaları”, 43-68.

¹⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 6/58.

harekete geçmesiyle meydana gelmiştir.¹⁶⁰ Rivayete göre Ebrehe¹⁶¹ sözü edilen amacını gerçekleştirilmeden helak olunca¹⁶², Kâbe'nin insanlar nezdindeki itibarı artmış ve Kureyşliler bu hadiseyi kendi lehlerinde kullanarak mezkûr hums uygulamasını yürürlüğe koymuşlar¹⁶³ ve kendilerini de Ahmesî diye nitelemişler ve ehlullah(Kâbe'nin sakinleri)¹⁶⁴ olduklarını ilan etmişlerdir. Böylece Mekke ve civarında oturan diğer kabilelerden üstün olduklarını iddia edip¹⁶⁵ bu durumun sağladığı ayrıcalıkları hileye çevirmişlerdir. Bu bağlamda yaşadıkları bölgeyi "harem" diğer yerleri ise "hille"¹⁶⁶ şeklinde isimlendirerek ikinci sınıf muameleye tabi tutmuşlardır.¹⁶⁷ Nitekim Ahmesî vasfını taşıyanlar¹⁶⁸ Allah'ın sevgili kulları olduklarını ileri sürerek Arafat'ta vakfe¹⁶⁹ farzietini ihlal etmişler;¹⁷⁰ diğer insanların harem bölgesine yiyecek, içecek ve giyecek dâhil herhangi bir şey getirmelerinin yasak olduğunu belirterek¹⁷¹ onları kendilerinden alışveriş yapmaya mecbur bırakmışlar,¹⁷² böylece başvurdukları hile ile ticarî hayatta tekelleşmişlerdir. Bu doğrultuda dışardan Kâbe'ye gelenlerin gündelik kıyafetlerle tavaf yapamayacakları¹⁷³ iddiasıyla onları yeni kıyafetler¹⁷⁴ almaya zorlamışlar,¹⁷⁵ dolayısıyla ticarî hayattaki hâkimiyetlerini iyice perçinlemişlerdir.¹⁷⁶

1.4. İslam'da Hiyel

Boyun eğmek¹⁷⁷, kurtuluşa ermek, teslim olmak ve barış¹⁷⁸ anlamlarına gelen İslam, Hz. Peygamber'in Allah'tan zarurî veya kesin olarak getirdiği bilinen şeylerde onu tasdik etmek demektir.¹⁷⁹ Tüm İnsanlığa gönderilen İslam kendisine tabi olanların karşılaştıkları bazı sorunları çözmek amacıyla hileler ile bazı çıkış yolları sunmuştur.

¹⁶⁰ Recep Uslu, "Hums", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/364; Ünal Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums (İslam Öncesi Mekke'nin Ticari İlişkileri Yönüyle)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004), 75-91.

¹⁶¹ Ebrehe'nin Kâbe'ye saldırma teşebbüsüyle İslam'ın başlangıcı arasındaki tarihin çok kısa olması sebebiyle bu imtiyazın çok daha önce başlamış olabileceği için bk. M. Şevket Kotan, "Cahiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesilik", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumunu (Sempozyum)*, (2011), 177-188.

¹⁶² Cevat Ali, *el-Mufassal*, 6/185.

¹⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/184.

¹⁶⁴ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas (Beirut: Dâru'l-Endelüs, 1983), 1/178.

¹⁶⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Fil Hadisesi'nin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme: Ahmesilik ve Haniflik", *Kur'an'daki Hanifler ve Nasâra Üzerine Araştırmalar*, (2016), 361-382.

¹⁶⁶ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *el-Muhabber* (Haydarâbad: Dâirâtü'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1942), 179.

¹⁶⁷ Kotan, "Cahiliye Dönemi Mekke Dini".

¹⁶⁸ Bu kabilelerin isimleri için bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 178.

¹⁶⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/184.

¹⁷⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 180.

¹⁷¹ Uslu, "Hums" *DİA.*, 18/364-365

¹⁷² Cevat Ali, *el-Mufassal*, 11/359.

¹⁷³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 187.

¹⁷⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 187.

¹⁷⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 181.

¹⁷⁶ Cevat Ali, *el-Mufassal*, 11/358.

¹⁷⁷ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 23.

¹⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 12/295.

¹⁷⁹ Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye*, 27.

1.4.1. Kur'an-ı Kerim'de Hiyel

Tüm mezhepler kendi düşüncelerine Kur'an-ı Kerim'den referans aramışlar ve iddialarını buradan hareketle delillendirmek istemişlerdir. Bu sebeple her grup kendi görüşlerini destekleyen karineler bulmuşlardır. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de de hileye cevaz veren ve vermeyen bazı ayetler söz konusu olduğu söylenmiştir.

1.4.1.1. Hiyelin Cevazına İşaret Eden Ayetler

Hiyelin cevazını kabul edenler, görüşlerini temellendirmek için Kur'an-ı Kerim'den çeşitli ayetleri delil olarak kullanmışlardır.¹⁸⁰ Bu konuda müracaat edilen beyanların ilki Hz. Eyyûb ile hanımı arasında yaşanan hadisedir. Rivayete göre Eyyûb (as.) hasta olduğu dönemde kendisini isyana teşvik eden sözler söyleyen¹⁸¹ eşine yüz sopa vurarak cezalandıracağına dair yemin etmişti.¹⁸² Hz. Eyyûb sağlığına kavuşunca ilgili adağını yerine getirmek istemiş, ancak eşinin maksadının kötü olmaması ve sadakati sebebiyle Allah Teâla "*Eline bir demet sap alıp onunla vur ve böylece yeminini yerine getirmiş ol ...*"¹⁸³ buyurarak incitmeksizin¹⁸⁴ uygulayacağı bir cezaya sevk etmiştir. İmam ya da Hâlbuki İslam'a göre herhangi bir şekilde bir şey ya¹⁸⁵ yapmamak üzere yemin eden kimsenin onu söz verdiği şekliyle yerine getirmesi¹⁸⁶ ya da kefareti ödemesi izahtan varestedir.¹⁸⁷ Buna göre anlatılan olayda Eyyûb'un (as.) yemin ettiği şekliyle değil de bir demet bitki sapıyla vadini yerine getirmesi olası sorunları çözmüştür.¹⁸⁸ Allah Teâlâ Hz. Eyyûb'e tanıdığı ruhsat ile hiyelin cevazına işaret etmiştir.¹⁸⁹

Mezkûr ayette bahsedilen husus, hiyelin İslam varlığını göstermesi açısından¹⁹⁰ önemli bir yer teşkil etmektedir. Zira bu mesele farklı alanlara dair hilelerin mümkün olduğunu ispat için mihenk olarak kullanılmış ve kıyas yoluyla başvurulabilecek hilelere bir zemin oluşturmuştur.¹⁹¹ Çünkü Hz. Eyyûb yeminini yerine getirecekken hile-i şer'iyye yoluyla ona bir çıkış usulü öğretilmiş¹⁹² ve yapmaya dair verdiği söz daha güzel bir şekilde ifa edilmiştir.

Hiyelin cevazına işaret eden ayetlerden birisi de Hz. Yûsuf ve kardeşlerinin yaşamış oldukları olaydır. Babası Ya'kûb'un (as.) Yûsuf'a (as.) gösterdiği sevgiyi kıskanan¹⁹³ kardeşleri onu oyun oynama bahanesiyle götürdükleri bir mevkide kuyuya atmışlar ve gömleğini de kana bulayarak

¹⁸⁰ Ahmed Alî b. Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şâhin (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 3/228.

¹⁸¹ Bu yeminin diğer sebepleriyle ilgili bk. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/70; Kurtubî, *el-Câmi'*, 15/212.

¹⁸² Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, 3/158.

¹⁸³ Sâd, 38/44.

¹⁸⁴ Hz. Eyyûb'a verilen ruhsatın ona has bir ruhsat mı olduğu, yoksa herkese şamil mi olduğu noktasında âlimlerin ihtilafı vardır. Bazıları bunun bizim şeriatımızda olmadığını söylerken, diğerleri ise Hz. Peygamber'in de benzer uygulamalarda bulunduğunu ifade ederek bunun umum bildirdiğini ifade etmişlerdir. bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 15/213.

¹⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi'*, 15/213.

¹⁸⁶ Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-Enhur fi Şerhi Mülteka'l-ebhur*, thk. Mehmet Hasan Talu (İstanbul: Mektebetü't-Tereke, 1436), 2/441.

¹⁸⁷ Rahmi Yaran, "Kefâret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/179-182.

¹⁸⁸ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/228.

¹⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/326.

¹⁹⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/228.

¹⁹¹ M. Abdülvehhâb Buhayrî, *el-Hiyel fi Ş-Şer'ati'l-İslamiyye* (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1394), 276.

¹⁹² Serahsî, *el-Mebûsât*, 30/209.

¹⁹³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/216.

öldüğü yalanını söylemişlerdi.¹⁹⁴ Ancak Hz. Yûsuf yoldan geçen bir kervan tarafından atıldığı kuyudan kurtarılmış¹⁹⁵ ve yaşadığı pek çok badireden sonra Mısır'a melik olmuştur. ¹⁹⁶ Yaşanan kıtlık sebebiyle yiyecek temin etmek amacıyla Mısır'a gelen kardeşleri arasında bulunan Bünyamin'i yanında tutmak için onlara verilmek üzere hazırlanan yükleri arasına bir su kabı koydurmuş¹⁹⁷ ve bir görevli de "Ey kabile! Siz kesinlikle hırsızsiniz!" diye bağırmıştı. Yaşanan arbededen sonra sözü edilen kap kardeşi Bünyamin'in yükünden çıkmış ve bu durum Kur'an-ı Kerim'de " ... İşte biz Yûsuf'a böyle bir tedbir/hile öğrettik, yoksa Allah dileyip bunu öğretmeseydi kralın kanununa göre kardeşini alıkoyamazdı."¹⁹⁸ Görüldüğü üzere Bünyamin'i çok seven Hz. Yûsuf onu yanında alıkoyabilmek amacıyla böyle bir hileye müracaat etmiş,¹⁹⁹ böylece istediğini de elde etmiştir. Yaşanan olayın akabinde ilgili durumun Kur'an-ı Kerim'de "İşte biz Yûsuf'a böyle bir tedbiri/hile öğrettik"²⁰⁰ denilerek anlatılması bazı meseleleri çözmek amacıyla hileye başvurmanın caiz olduğunu gösteren delillerden biridir. ²⁰¹ Zira mezkûr uygulama bizzat Allah Teâla tarafından Yûsuf'a (as.) öğretilmiştir.²⁰² Buna göre daha önce de ifade ettiğimiz gibi hile mutlak olarak aldatma anlamına gelmez. Bahsedilen bu mevzuda da bir maslahatın elde edilmesi için teşvik edilmiş²⁰³ ve uygulamaya konulmuştur.²⁰⁴

Allah Teâla Müslümanlara zarar verecek şekilde diğer din mensuplarıyla dostluk ilişkisi kurmayı yasaklamıştır. ²⁰⁵ Ancak kâfirlerden gelebilecek bir tehlikenin bertaraf edilemesi gayesiyle onlarla belirli bir düzeyde alakanın sürdürülebilmesine ruhsat vermiş "Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin."²⁰⁶ Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağını koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır ..." ²⁰⁷ ayetiyle de buna işaret etmiştir. Bu doğrultuda zararlarından emin olmak üzere yerine göre mübaşeretin devamının sağlanması bir tür hile sadedinde kabul edilmiş,²⁰⁸ Dahhâk'ın (öl. 64/684) ifadesiyle "kişinin kalbinin iman ile dolu olduğu bir durumda diliyle izhar edeceği bir ruhsattır" diye de tarif edilmiştir.²⁰⁹ Dolayısıyla Cenab-ı Hakk karşılaştıkları ve bu sebeple de yaşayabilecekleri zorluklar karşısında bir çıkış yolu göstermiş, böylece kötülüğün defedilmesi amaçlanmıştır.²¹⁰

¹⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/577.

¹⁹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 4/322.

¹⁹⁶ Yûsuf, 12/56

¹⁹⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/269.

¹⁹⁸ Yûsuf, 12/76

¹⁹⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/228.

²⁰⁰ Yûsuf, 12/76

²⁰¹ Buhayrî, *el-Hiyel*, 355.

²⁰² Şeybânî, *el-Mehâric*, 93.

²⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 18/488.

²⁰⁴ Buhayrî, *el-Hiyel*, 352.

²⁰⁵ İlgili ayetteki yasak mutlak değildir. Hz. Peygamber de dönem dönem farklı din mensuplarıyla ilişkiler kurmuştur. bk. Sabri Demirci, "Gayri Müslimlerle (Yahudi ve Hıristiyanlarla) İlişkilerde Dostluk Meselesi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2014), 33.

²⁰⁶ Ayetin iniş sebebi için bk. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 2/25.

²⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/28.

²⁰⁸ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/94.

²⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/315; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/193.

²¹⁰ Buhayrî, *el-Hiyel*, 320.

Kur'an-ı Kerim'de hiyelin cevazına işaret eden beyanlardan birisi de kocası ölüp de iddet bekleyen kadınlara ta'riz/üstü kapalı bir şekilde²¹¹ evlenme isteğini iletmenin cevazından bahseden, *"Bu kadınlarla evlenme isteğinizi üstü kapalı bildirmenizde veya içinde saklamanızda bir sakınca yoktur. Allah bu kadarını onlara söyleyeceğinizi bilmektedir. Fakat meşru söz söylemeniz dışında onlarla gizli sözleşme yapmayın ..."*²¹² hükümdür.

Bu ayette bahsedilen ta'riz, kişinin açıkça nikâh kelimesini söylemeden²¹³ "sen güzel, salih bir kadınsın" ya da "ben de evlenmek istiyorum" gibi dolaylı yoldan buna işaret etmesidir. Zira iddet bekleyen bir kadına açıktan evlenme teklif edilmesi, İslam'da kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Ancak mezkûr ayette ölüm iddeti bekleyen kadınla evlenmek isteyen kişiye üstü kapalı bir şekilde bunu bildirmek mubah kılınmış, böylece bir çıkış yolu sunulmuştur.²¹⁴ Zira böylesi bir durumda gerek Allah haklarından gerekse de kul haklarından herhangi birisini iptal söz konusu değildir.²¹⁵ Bu sebeple Kur'an-ı Kerim bu meselede hileye müracaata müsaade etmiş ve onaylamıştır.

Kur'an-ı Kerim'de hiyelin caiz olduğunun delillerinden bir başkası da mü'min olan bir kimsenin, işkenceden ve ikrahtan kaçınmak amacıyla inanmıyormuş gibi konuşmasını tecviz eden, *"Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra sapsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır"*.²¹⁶ şeklindeki beyanda yer bulmuştur.

Bu ayet, Ammâr b. Yâsir (öl. 37/657) hakkında nazil olmuştur.²¹⁷ O, ailesiyle birlikte inançlarından dolayı işkence altındayken annesi ve babası öldürülmüş, kendisi de müşriklerin istediği sözleri söylemek mecburiyetinde kalmıştı. Kurtulduğu zaman ise imanı hakkında korkuya düşmüş ve bu durumu Hz. Peygamber'e sormuş, Allah Resulü (sav.) de kendisine, *"Bunları söylerken kalbin nasıldı"* diye sormuş, Ammâr "Kalbim iman ile doluydu" cevabını vermiş Resulü Ekrem ise *"Eğer tekrar yaparlarsa sen de aynısını yap!"* buyurmuştu.²¹⁸ Dolayısıyla ilgili ayet mezkûr hadiseyle karşılaşmış olan kişinin mü'min olması koşuluyla hileye başvurarak inanmıyormuş gibi davranmasına cevaz vermektedir.²¹⁹ Ve bu davranışı onaylamaktadır.

²¹¹ Açık olmanın zıddı anlamındaki ta'riz "sözü bir yerden başka bir yere çekmek ve bir mefhumu muhataba açıkça söylemeden hissettirmek" demektir. bk. Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, thk. Alî Abdalbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410), 1/543.3; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 6/469.

²¹² el-Bakara, 2/235.

²¹³ Mâverî, *en-Nüket*, 1/304.

²¹⁴ Buhayrî, *el-Hiyel*, 318.

²¹⁵ Buhayrî, *el-Hiyel*, 318.

²¹⁶ en-Nahl, 16/106.

²¹⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/45.

²¹⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/180.

²¹⁹ Buhayrî, *el-Hiyel*, 356.

1.4.2.1.Hiyelin Caiz Olmadığına İşaret Eden Ayetler

Hiyelin caiz olmadığını düşünenler, bu görüşlerini bazı ayetlerle temellendirilmeye çalışılmışlardır. Bunlardan ilki Yahudilerin cumartesi yasağını ihlal etmek üzere bir gün öncesinden balık ağlarını denize atmalarından bahseden "... Cumartesi tatili yaptıkları gün, avlayacakları balıklar sürüler halinde suyun yüzüne çıkararak onlara doğru gelirken, tatil yapmadıkları günde ortalığa çıkmıyorlar diye cumartesi yasaklarını çiğniyorlardı..."²²⁰ ayetidir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Allah Teâlâ dinlenme ve ibadet günü olarak²²¹ Yahudilere cumartesi günü çalışmayı yasaklamıştı,²²² Yahudi kaynaklarında "şabat" olarak geçen ve Kur'an-Kerim'de "sebt" olarak ifade edilen cumartesi günü yasağı sırasında bitki dikmek, avlanmak, hayvan kesmek, deri yüzmek ve ateş yakmak gibi birçok eylem yasaklanmıştı.²²³ Bu sebeple ağlarını Cuma gününden kurup,²²⁴ pazar günü geldiğinde ise atmış oldukları ağlarını topluyorlardı.²²⁵ Bu şekilde kendilerince yasağı delmemiş oluyorlardı.²²⁶

Yahudiler tarafından uygulamaya konulan söz konusu hile,²²⁷ Allah Teâlâ tarafından kabul görmemiş ve bu davranışa yeltenenler maymuna dönüştürülmek²²⁸ suretiyle cezalandırılmıştır.²²⁹ Bu akıbet onların böyle bir hileye müracaat edip, haram kılınan bir şeyi helal hale getirmeleri sebebiyle²³⁰ meydana gelmiştir.²³¹ Böylece hile yaparak haramı helal hale dönüştürenler Allah'ın gazabına düşer olmuşlardır. Hz. Peygamber de benzeri tavır sergileyeceklerine karşı uyarılarda bulunmuş, haramları helal hale getirmenin cezasından bahsetmiştir.²³² Dolayısıyla hilenin Şâri'nin yasaklarını çiğnemeksizin meşrû' bir amaca müstenid olmasının gerekliliği izahtan varestedir.

Hiyelin caiz olmadığına işaret eden hükümlerden bir diğeri de "*Boşanan kadınlar üç âdet süresince beklerler. Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorlarsa, Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz ...*"²³³ ayetidir. *Cenab-ı Hakk böylesi bir durumda boşanmış kadının, kocasının kendisine dönmesine engel olmak amacıyla hayız olmadığı halde bu durumda olduğunu söylemesi; çocuğu doğurana kadar ona hamile olduğunu hissettirmemesi; nafaka alabilmek için adetli²³⁴ olmadığını belirtmesi ve çocuğu bir başkasına nispet etmek gayesiyle*

²²⁰ el-A'râf 7/163.

²²¹ Ağkuş - Altuncu, "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi", 2775-2794.

²²² Zemahşerî, *Tefsiru'l-keşşâf*, 1/147.

²²³ Ağkuş - Altuncu, "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi", 2775-2794.

²²⁴ Bu durumun bir imtihan olması için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 15/391.

²²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/171.

²²⁶ Ağkuş - Altuncu, "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi", 2775-2794.

²²⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 3/540.

²²⁸ Buradaki dönüşümün maddî mi mecazî mi olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları bunun maddi olduğunu söylerken diğeri ise bunun mecaz olduğunu söylemiştir. bk. Buhayrî, *el-Hiyel*, 42.

²²⁹ El-Bakara 2/65

²³⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 21/176.

²³¹ Buhayrî, *el-Hiyel*, 42.

²³² Buhârî, "Eşribe", 6; Ebû Dâvûd, "Libâs", 7.

²³³ el-Bakara, 2/228.

²³⁴ Buhayrî, *el-Hiyel*, 49.

*gizlemesi gibi bazı hilelerin önüne geçebilmek adına "Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz ..."*²³⁵ şeklinde beyanda bulunmuştur.

Kur'an-ı Kerim ehl-i kitaptan bazılarını Müslümanları dinlerinden döndürmek amacıyla sabah inanan, akşam da inkâr eden yaklaşımlarına tepki göstermiş ve onların bu hileli davranışlarını "Ehl-i kitap'tan bir grup şöyle dedi: 'Gün başlarken müminlere indirilmiş olana iman edip günün sonunda inkâr edin. Belki onlar da dinlerinden dönerler.'"²³⁶ İfadesiyle ortaya koymuştur. Burada bahsedilenlerin Hayber Yahudilerinden bir grup din adamı olduğu söylenmiştir.²³⁷ Rivayete göre onlar Müslümanların dinlerini terkettiği izlenimini vererek inananların zihinlerini bulandırmak istemişler ve kendi din mensuplarına iman ettiklerini belirtmelerini istedikten sonra *biz dinimize geri dönüyoruz, zira dinimiz bize daha cazip geldi*²³⁸ demelerini tembihlemişlerdir. Allah Teâlâ kendi dinine karşı yapılmış bir düşmanlık olması hasebiyle Yahudiler tarafından sergilenen hileleri kınamış ve mezkûr desiselerden inananları sakındırmıştır.

1.4.2. Hadis Edebiyatında Hiyel

Hiyelin caiz olduğunu düşünenler ve bu uygulamayı reddedenler Hz. Peygamber'in sünnetiyle istidlalde bulunmuşlardır. Bu bağlamda hiyelin cevazına işaret eden ve ve bunu nakzettiği söylenen rivayetler bulunmaktadır.

1.4.2.1. Hiyelin Cevazına İşaret Eden Rivayetler

Hiyelin caiz olduğunu benimseyenler görüşlerine delil olmak üzere pek çok rivayet kullanmışlardır. Bunlardan ilki Hz. Peygamber ile Übey b. Kâ'b (öl. 33/654) arasında yaşanan şu hadisedir: Rivayete göre Übey (ra.), mescitte namaz kılarken Hz. Peygamber içeri girmiş ve namazını tamamladıktan sonra onu yanına çağırmıştı. İbn Kâ'b (ra.) ise söz konusu davete ancak namazını tamamladıktan sonra icabet etmişti. Bunun üzerine Resulullah (sav.) gecikmesi sebebiyle Übey'e (ra.) sitem etmiş ve ona "Ey iman edenler! Hayat verecek şeylere sizi çağırdıklarında Allah ve Resulünün çağrısına uyun ..."²³⁹ ayetini hatırlatmıştı. Bu defa Übey (r.a.) namazda olduğunu söyleyerek mazeret beyanında bulunmuştu. Onun övrünü kabul eden Resul-i Ekrem, Übey b. Kâ'b'a (ra.) Zebûr, İncil ve Tevrat'ta bulunmadığı halde kendisine indirilmiş bir sureyi mescitten çıkmadan haber vereceğini söylediği halde meşguliyeti sebebiyle aktaracağı bilgiyi geciktirmiş ve bu arada ayağının birisini dışarı atmıştı. Mezkûr tabloya şahit olan Übey (ra.) söylediklerini Resulullah'a hatırlatmış ve bunu yerine getirmesini istemişti. Bu defa o (sav.), İbn Kâ'b'a (ra.) "Namazda ne okuyorsun" diye sormuş, "Ümmü'l-Kur'an" diye cevap vermesi üzerine "işte o, Kur'an-ı Azîm ve es-Seb'u'l-Mesânî'dir"²⁴⁰

²³⁵ el-Bakara, 2/228

²³⁶ Âl-i İmrân, 3/72

²³⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/456.

²³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/507.

²³⁹ el-Enfâl, 8/24

²⁴⁰ İlgili ifadenin besmelenin fatihadan bir cüz olması noktasında delil oluşuyla ilgili ilgili bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 18/81.

buyurmuştur.²⁴¹ Görüldüğü üzere İlgili olayda Hz. Peygamber Übey b. Kâ'b'a bir sure öğreteceğini belirtmiş ancak heyetlerle ilgilenmesi sebebiyle²⁴² bu vaadini ancak bir ayağı içeride olduğu halde yerine getirebilmişti.²⁴³ Buradan hareketle hiyelin cevazına işaret edenler, Hz. Peygamber'in sözü edilen uygulamasını²⁴⁴ delil olarak kullanmışlar, ayağının birisininin mescidin dışında bulunmasını vücudun tamamının dışarda olmadığını söyleyerek Allah Resulünün sözünü yerine getirdiğini dolayısıyla hile-i şer'iyyeye başvurarak ifade etmişlerdir.²⁴⁵

Hiyelin caiz olduğunu iddia edenler "Kinaye yoluyla söylenen sözlerde, yalandan uzaklaşmak vardır."²⁴⁶ şeklindeki rivayeti²⁴⁷ kullanarak ta'rizin kişiyi yalandan kurtaracağını beyan etmişlerdir. Bu bağlamda zarurete binaen kinaye yollu ifadelerin yalan kapsamında değerlendirilmeyeceği²⁴⁸ ve hile çerçevesinde düşünüleceği ifade edilmiştir.²⁴⁹ Zira yalan konuşmak büyük günahlar arasında sayılmış²⁵⁰ ve böylesi bir davranış bazı durumlar dışında²⁵¹ yasaklanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber insanların arasını düzeltmek, eşlerin birbirlerine ta'rizli konuşmaları ve savaş hariç yalan söylemeyi yasaklamıştır. ²⁵² Mezkûr haberde²⁵³ yer alan ve söylenmesine izin verilen "Eşlerin birbirine yalan söylemesi." ifadesi hakiki anlamda bir yalan değil²⁵⁴ geçimlerinin düzgün bir şekilde devam etmesini sağlamak üzere²⁵⁵ kullandıkları bir tevriyeden ibarettir.²⁵⁶ Dolayısıyla mezkûr çerçevede hileye başvurmanın caiz olduğu belirtilmiştir.²⁵⁷ Ayrıca İbrâhim'in (as.) eşi Sâre için "kardeşim" ifadesini kullanması, insanların gittiği eğlenceye karnınının ağırdığını ifade ederek katılmaması ve putları kendisi kırdığı halde onları en büyüğünün kırdığını beyan etmesi şeklinde üç ayrı

²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/395; Buhârî, "Tefsîr" (1), 1; Ebû Dâvûd, "Salât", 348; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), "Fezâilü'l Kur'an", 16.; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/210.

²⁴² Buhârî, "Tefsîr", 1, (1).

²⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/210.

²⁴⁴ Bu rivayet Hanefîlerin en önemli delillerinden birisidir. Zira İmam Muhammed'e nispet edilen hiyel kitabı, bu hadis ile başlamaktadır. Aynı şekilde Serahsî'nin de ilk kullandığı rivayet bu hadistir. İbn Kayyim, Hassâf'ın hiyel hakkında telif ettiği kitabı değerlendirirken eserini mezkûr hadis üzerine bina ettiğini söylemiştir. bk. Şeybânî, *el-Mehâric*, 94; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/211; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhim (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1991), 3/152.

²⁴⁵ Mezkûr hadis, birçok fikhî meselenin çözümü için de delil olarak kullanılmıştır. bk. Şeybânî, *el-Mehâric*, 96; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/211.

²⁴⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1424), 10/336.

²⁴⁷ Bu rivayetin Hz. Ömer'e nispet edilen tariki için bk. Şeybânî, *el-Mehâric*, 96.

²⁴⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/211.

²⁴⁹ Şeybânî, *el-Mehâric*, 96.

²⁵⁰ Buhârî, "Savm", 8; Müslim, "İmân", 87; Tirmizî, "Savm", 16.

²⁵¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 14/17.

²⁵² bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/241; Müslim, "Birr", 101.

²⁵³ İlgili rivayette idrâc olduğuyla ilgili bk. Ahmed Ürkmez, "Kaynak Değeri ve İçerik Tenkidi Açısından 'Üç Yerde Yalan' Rivayeti", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (2012), 9/34.

²⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/211.

²⁵⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 13/269.

²⁵⁶ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 4/419.

²⁵⁷ Şeybânî, *el-Mehâric*, 69.

yerde söylediği yalan²⁵⁸ da yine hile kapsamında değerlendirilmiş ve Hz. İbrâhim'in (as.) bunları gerçek maksadını gizleyerek ta'riz yoluyla²⁵⁹ söylediği zikredilmiştir.²⁶⁰

Hiyelin cevazına işaret eden delillerden bir diğeri de komşusu tarafından eziyete uğrayan kişinin çare aramak üzere Hz. Peygamber'e müracaat ettiği şu olaydır: Rivayete göre mezkûr şahıs Allah Resulü'ne (sav) gelip, komşusunun kendisine kötü davrandığından yakınmış, Hz. Peygamber de ona bu durum karşısında sabretmesini tavsiye etmişti. Ancak iki komşu arasında yaşanan olaylar aynı şekilde devam edince adam dayanamayıp, tekrar huzura gelmiş ve başına gelenlere bir çare bulunmasını istemişti. Bunun üzerine Resul-i Ekrem, "Git ve eşyalarını yola at." buyurmuştu. Derdine çare arayan bu kişi kendisine denileni yapmış, bunu gören diğer komşuları ona ilgili davranışın sebebini sormuştu. Bu defa olayın mağduru, komşusuyla yaşadıklarını anlatmış, söylenenleri duyan insanlar da "Allah onu şöyle yapsın." diyerek kötü komşuya lanet okumaya başlamışlardı. Bu tabloya şahit olan karşı taraf "Eşyalarını içeri al, bir daha seni rahatsız etmeyeceğim" demişti.²⁶¹ Mezkûr haber haksızlığa uğrayan kimselerin eziyet ve zulümden kurtulmak için böylesi bir hileye başvurmasını teşvik etmektedir. Zira anlatılan olaydaki kimse başından geçenleri insanlara duyurmak suretiyle onların haberdar olmalarını sağlamış ve bu şekilde kamuoyu oluşturarak komşusundan gelecek kötülöklere karşı tedbir almıştır. Neticede haram bir yola başvurmadan ve kul hakkını da ihlal etmeden bir maslahat gözetilerek meselenin çözümüne dair hile yoluyla²⁶² da olsa bir davranış sergilenmiştir.²⁶³

Hile-i şer'iyyenin caizliği noktasında ileri sürülen haberlerden bir diğeri de Hz. Süleyman döneminde yaşanan şu olaydır: Rivayete göre yanlarında çocukları olan iki kadın bir arazide buldukları sırada, bir kurt gelip çocuklardan birisini alıp götürmüştü. Bunun üzerine kadınlardan biri diğerine "Kurt senin çocuğunu götürdü." öteki ise "Hayır, senin çocuğunu götürdü." demişlerdi. Yaşanan bu olay Hz. Dâvûd'a intikal edince, o (as.) kadınlardan büyük olanın lehine hüküm vermişti. Fakat taraflar sözü edilen hükme rıza göstermeyerek bu sefer de Hz. Süleyman'ın huzuruna çıkmışlar ve yaşanan hadiseyi ona aktarmışlardı. Bahsedilenleri dinleyen Süleyman (as.) "Bana bir bıçak getirin. Çocuğu bunlar arasında pay edeyim." diye bir çözüm yolu sununca. Yaşı Küçük olan kadın Böyle yapma! Çocuk onundur!" şeklinde yanıt vermişti. Hz. Süleyman (as.) da, geride kalan çocuğun bu kadına ait olduğu yönünde hüküm vermişti.²⁶⁴ Süleyman'ın (as.) ilgili hadisede sergilediği tavır hile²⁶⁵ olarak

²⁵⁸ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/132; Buhârî, "Enbiyâ", 10; Müslim, "Fezâil", 154; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 62.

²⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 11/300.

²⁶⁰ Şeybânî, *el-Mehâric*, 96; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/211.

²⁶¹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 131.

²⁶² İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, 4/13.

²⁶³ Buhayrî, *el-Hiyel*, 379.

²⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/184; Buhârî, "Ferâiz", 30; Müslim, "Akziye", 20; Nesâî, "Kazâ", 19-20.

²⁶⁵ Şerefuddîn el-Hüseyn b. Abdillâh et-Tîbî, *Şerhu't-tîbî ala Mişkâtî'l-Mesâbîh*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1417), 11/3619.

değerlendirilmiştir.²⁶⁶ Çünkü o (as), bu yaklaşımıyla olayın içyüzünü²⁶⁷ aydınlatmayı amaçlamış ve bunun için de böylesi bir hileye müracaat etmişti.²⁶⁸

Hiyelin cevazına işaret eden bir başka olay da Hz. Peygamber (sav.) döneminde yakalandığı hastalık sebebiyle bir deri bir kemik kalan, buna rağmen hizmetindeki cariyeye cinsî münasebette bulunan bir adamın yaşadıklarıdır. Mezkûr şahıs yaptığından pişman olmuş ve ziyaret için yanına gelenlerden kendisi için Hz. Peygamber'in (sav.) yanına varmalarını ve bu durumu ona anlatmalarını istemişti. Bu kişiler de huzura varıp "İnsanlardan onun kadar sağlıklı birisini görmedik. Eğer biz onu sana getirseydik, kemikleri elimizde kalırdı." diyerek yapmış olduğu fiile karşılık cezada indirim talebinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine Allah Resulü (sav.) yüz adet ince dal almalarını ve sözü edilen şahsa bir defa vurmalarını emretmişti.²⁶⁹ Normal şartlarda zina suçunu işleyen sağlıklı bir kimseye had uygulanması gerekirken²⁷⁰, verilen ceza neticesinde hayatını kaybetmesinden endişe edilen hasta veya zayıf birisi için bu uygulama erteleme veya hafif bir şekilde²⁷¹ tatbik edilme şeklinde de gerçekleştirilebilir.²⁷² Buradan hareketle Resul-i Ekrem daha önce bahsettiğimiz Hz. Eyyûb'un eşine infaz ettiğine benzer bir şekilde ölümle sonuçlanması muhtemel bir durumun önüne geçmek için hile-i şer'iyeye²⁷³ başvurmuş ve böylece işlenen suç da cezasız kalmamıştır.²⁷⁴

Hz. Peygamber'in (sav.), "*Sizden birisinin namaz esnasında abdesti bozulursa, burnunu tutsun ve oradan ayrılınsın.*"²⁷⁵ buyurması hile-i şer'iyenin²⁷⁶ cevazına işaret eden beyanlarından biridir.²⁷⁷ Zira kişinin abdestini bozacak bir durum hâsıl olduğunda, fitneye mahal vermemek adına "burnu kanıyormuş gibi yaparak" bulunduğu yerden ayrılması, abdestinin bozulduğunu ima etmesi anlamına gelir. Bu eylem bir yalan değil, cemaat arasında fitne çıkmaması için yapılması tavsiye edilmiş bir çıkış yoludur.²⁷⁸

1.4.2.2. Hiyelin Caiz Olmadığına İşaret Eden Rivayetler

Hz. Peygamber'in "*Ameller ancak niyetlere göredir. Herkes için ancak niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resûlüne ise onun hicreti Allah'a ve Resûlünedir. Kimin hicreti elde edeceği bir dünyalığa ya da nikâhlanacağı bir kadına ise onun hicreti, hicret ettiği şeydir.*"²⁷⁹ şeklindeki beyanı hiyelin caiz olmadığını kabul edenlerin kullandıkları rivayetlerden biridir.

²⁶⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 16/17.

²⁶⁷ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 14/72.

²⁶⁸ Tîbî, *Şerhu't-tîbî*, 11/3619.

²⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/263; İbn Mâce, "Hudûd", 18; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 34.

²⁷⁰ Kastallânî, *İrşadü's-sâri*, 10/16.

²⁷¹ bk. Ali Bardakoğlu, "Had", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

²⁷² Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü's-sünen* (Haleb: Matbaatü'l-İlmiye, 1932), 3/336.

²⁷³ Baktır, "İslam Hukukunda Hile-i Şer'iyye", 59-79.

²⁷⁴ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/336.

²⁷⁵ Ebû Dâvûd, "Buyû", 53; İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 138.

²⁷⁶ Buhayrî, *el-Hiyel*, 380.

²⁷⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 16/17.

²⁷⁸ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyeye*, 248.

²⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/303; Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 1, "Hiyel" 1; Müslim, "İmâre", 45; İbn Mâce, "Zühd", 20; Ebû Dâvûd, "Talâk", 12; Tirmizî, "Fezâili'l-cihad", 16.

Zira İslam'ın temelini teşkil eden üç hadisten birisi olduğu söylenen²⁸⁰ mezkûr haber ile amellerin kabul şartı dinin emirleri doğrultusunda samimi niyete bağlanmış, böylece buna aykırı düşecek bir yaklaşım tasvip edilmemiştir.²⁸¹

Hız. Peygamber alışveriş yapanların birbirlerinden ayrılıncaya kadar muhayyerlik haklarının bulunduğunu²⁸² dolayısıyla taraflardan birinin akdi feshetme tehdidiyle meclisten ayrılmasının helal olmadığını²⁸³ belirtmiştir. Buradan hareketle satıcı veya müşteriden herhangi birinin muhayyerlik süresi zarfında yapılan işlemi psikolojik baskı kurarak iptal etme görüntüsü²⁸⁴ altında onaylattırmaya çalışması hile kabul edilmiş²⁸⁵ ve hak ihlaline sebebiyet verdiği için de yasaklanmıştır.²⁸⁶ Zira bu durum ticarî hayatta sağlıklı karar verme sürecine engel teşkil eden bir hile kapsamında değerlendirilmiştir.²⁸⁷

Üç talakla boşanmış bir kadının ayrıldığı eşine tekrar dönebilmesi için²⁸⁸ tabii olmayan bir başka erkekle evlenmesi ve yine aynı yöntemle ondan boşanması şeklinde ihdas edilen²⁸⁹ Hülle,²⁹⁰ hiyel çerçevesinde telakki edilmiş ve bu uygulama tasvip edilmemiştir. Nitekim Hız. Peygamber hülle yapan kişiyi²⁹¹ kiralık tekeye benzetmiş ve onun lanete müstehak olduğunu beyan ederek bu tür bir davranışın caiz olmadığını²⁹² belirtmiştir. Bu bağlamda bain talakla ayrılan eşlerin birbirleriyle dinin öngördüğü şekliyle yeniden nikâhlanmaları kuralının çiğnenmesi²⁹³ adına yapılan davranış²⁹⁴ hilenin en şerlisi kabul edilmiş²⁹⁵ ve bunu yapanların da Allah'ın rahmetinden uzak kalacakları ifade edilmiştir.

Ticaretteki dengeleri bozan, alıcısı olmadığı halde bir mala fiyat teklif ederek²⁹⁶ piyasadaki değerini yükselten neceş uygulaması hile kapsamında değerlendirilerek²⁹⁷ Hız. Peygamber

²⁸⁰ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile* (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371), 1/47.

²⁸¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/327.

²⁸² Meclis muhayyerliği "Akid meclisinden bedenen ayrılmadıkları sürece tarafların münferit iradeleriyle akidden vazgeçme hakkına sahip olmaları" şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca Hanefiler ilgili hadisteki meclis birliğindeki bedenen birbirinden ayrılma anlayışını geliştirerek, konu değişikliğini de meclis muhayyerliği kapsamına dâhil etmişlerdir. Şâfiîler ise daha çok meclis birliğini esas almışlardır. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi almak için bk. İbrahim Tüfekçi, "İslam Hukukunda Meclis Muhayyerliği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (2012), 24-25. Apaydın H. Yunus, "Muhayyerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

²⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/330; Müslim, "Buyû", 46; Ebû Dâvûd, "Buyû", 55; Nesâî, "Buyû", 9.

²⁸⁴ Mâzerî, *el-Mu'lim*, 2/255.

²⁸⁵ Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 9/233.

²⁸⁶ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*, 267.

²⁸⁷ Buhayrî, *el-Hiyel*, 126.

²⁸⁸ Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, 3/193.

²⁸⁹ Köse Saffet, "Hülle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

²⁹⁰ bk. Bakara 2/230.

²⁹¹ Kavramsal olarak tahlil yapan her muhallil lanete müstahak değildir. Çünkü hâkim nikâhı, satıcı da malını kişi için helal hale getirmekle bu tahlil işlemi yapmaktadır. Burada lanetlenen kişiler doğal bir şekilde değil, haram yollarla bu işlemi gerçekleştirenlerdir. bk. Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, 6/63; İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkî'n*, 3/155.

²⁹² İbn Mâce, "Nikâh", 33.

²⁹³ İbn Teymiyye, *Beyânü'd-delîl* ' , 17.

²⁹⁴bk. Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, 9/245.

²⁹⁵ Musa Carullah, *Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun*, çev. Mehmet Görmez (Ankara: Otto, 2018), 116.

²⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/355.

²⁹⁷ Buhayrî, *el-Hiyel*, 135.

tarafından yasaklanmıştır.²⁹⁸ Nitekim Allah Resulü (sav.) haksız rekabete sebep olacağı ve üçüncü kişilere zarar vereceği sebebiyle böylesi bir hileli satışı²⁹⁹ pazarın gündeminden çıkartmıştır.³⁰⁰

Hiyelin caiz olmadığını ifade etmek üzere kullanılan rivayetlerden bir başkası da musarrât³⁰¹ hadisi olarak bilinen haberdur. Buna göre Resul-i Ekrem bir gün hileli yollarla³⁰² kazanç elde etmek amacıyla hayvanı birkaç gün sağmayarak onu daha fazla sütlü göstermek³⁰³ şeklindeki satımı yasaklamış³⁰⁴ hatta böylesi bir satışa maruz kalan kimseye çıkış yolu olarak da muhayyerlik hakkı tanımıştır.³⁰⁵ Bu doğrultuda Resulullah (sav.) karşı tarafı aldatan kimseyi dinin emrettiği çizgiden ayrılma diye niteleyerek³⁰⁶ hile yoluyla³⁰⁷ elde edilen kazancı tasvip etmemiştir.³⁰⁸

1.4.3. Fıkıhta Hiyel

Hız Peygamber'in risaleti ile başlayıp günümüze kadar gelen süreçte birçok problem ortaya çıkmış, bunlarla ilgili bazen naslar kullanılarak bazen de içtihadî bir şekilde çözümler aranmıştır. Bu noktada müracaat edilen yöntemlerden birisi de hile-i şer'iyyedir.³⁰⁹ Fakat bu yöntemin kabul edilip edilmemesiyle alakalı mezhepler arasında birbirlerini suçlayacak ölçüde ihtilafların yaşandığı izahattan varestedir.³¹⁰ Dolayısıyla bu aşamada amelî mezheplerin sözü edilen meseleye yaklaşımları ele alınıp incelenecektir.

1.4.3.1. Hanefî Mezhebi

Karşılaşılan meselelerin halinde hiyel usulünün kullanımı özellikle Ebu Hanife ve taraftarlarına nispet edilmiştir.³¹¹ Buradan hareketle ilgililer çeşitli eleştirilere maruz kalmışlar,³¹² hatta onların bid'at ortaya koydukları iddia edilmiştir. Bu bağlamda Cahiliye Dönemi'nde bastonuyla hırsızlık yapan ve eylemi sırasında yakalanıp sorguya çekildiğinde,

²⁹⁸ Muvatta, "Buyû", 97; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/104; Buhârî, "Hiyel", 6; Müslim, "Buyû", 13; İbn Mâce, "Ticârât", 14; Ebû Dâvûd, "Buyû", 46.

²⁹⁹ Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî, *A'lâmü'l hadîs fi şerhi Sahîhi'l Buhâri*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahman es-Suûdî (Mekke: Câmîâtü Ümmi'l-Kurâ, 1409), 2/1046.

³⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/355.

³⁰¹ Seyyid Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.), 38/418.

³⁰² Buhayrî, *el-Hiyel*, 140.

³⁰³ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 18/204.

³⁰⁴ *Muvatta*, "Buyû", 96; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/178; Buhârî, "Buyû", 64; Müslim, "Buyû", 11; Ebû Dâvûd, "İcâre", 12; Nesâî, "Buyû", 14.

³⁰⁵ Fıkıh ekolleri arasında hayvanı sütlü göstermek için birkaç gün sağmamanın hükmüyle ilgili bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Bazıları bunu bir kusur kabul ederken diğeri kabul etmemişlerdir. Mâlikî Şâfiî ve Hanbelîlerden oluşan birçok ehl-i hadis âlimi bu durumu bir kusur kabul etmişlerdir. Buna mukabil olarak Ebu Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi Hanefî âlimler, tesriyenin müşteri için ayıp muhayyerliği olmadığı görüşündedirler. bk. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968), 4/102; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 11/272; Yusuf Kağanarslan - Sahip Beroje, "Musarrât Hadisi Üzerinde Yapılan Usûl Tartışmaları = Procedural Discussion on Musarrat Hadith", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 48 (2020), 363-388.

³⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/155; Müslim, "İmân", 43; İbn Mâce, "Ticârât", 36.

³⁰⁷ Buhayrî, *el-Hiyel*, 140.

³⁰⁸ Tîbî, *Şerhu't-tîbî*, 7/2144.

³⁰⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/210.

³¹⁰ Gürler, *Ehl-i Hadis*, 303.

³¹¹ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975), 77.

³¹² Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, 614.

“Ben çalmadım, bastonum çaldı”. Diye kendini savunan bir şahısla alakalı Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), “Şayet bu adam bugün yaşasaydı Hanefî mezhebinden olurdu.”³¹³ şeklindeki ifadesiyle mezkûr olayın failinin yaptığı davranışı bu iş için kullandığı bastonuna yüklemesini hile kapsamında değerlendirmiş ve böylece sözü edilen mezhebi bu hadise üzerinden tenkit etmiştir.

Hanefî mezhebi Abdullah b. Mes’ûd’un (öl. 32/652-53) görüşleri doğrultusunda Kûfe şehrinde neşvünema bulup ekollemiştir. Bu nedenle de onların görüşlerinin çoğunluğu Abdullah b. Mes’ûd’la ilintilidir.³¹⁴ Dolayısıyla hiyel meselesi de Ebû Hanîfe tarafından ortaya konulmuş bir uygulama değil daha önce geliştirilmiş bir yöntemdir.³¹⁵ Nitekim Hanefî müctehitler Kur’an ve sünnetten hareketle bu yönde yaklaşımlar sergilemişler, hatta ilgili alana dair eser telif etmişlerdir.

Ebû Hanife, nasların hayata aktarılması aşamasında mükelleflerin karşılaştığı mevzulara çözümler üretmesiyle meşhur olmuş³¹⁶ bu doğrultuda farazi meselelere ilişkin de bir çıkış yolu sunmuş,³¹⁷ hatta ona konuya ilişkin bir kitap dahi nispet edilmiştir. Nitekim Abdullah b. Mübârek’in (öl. 181/797) bu eser hakkında “*Kimin yanında hiyel kitabı olur da onu kullanır, buradan hareketle fetva verirse haccı batıl, eşi boş olur.*”³¹⁸ dediği rivayet edilmiştir.³¹⁹ Ayrıca o, mezkûr te’lifî şeytanla karşılaştırarak onun daha kötü bir konumda bulunduğunu, içerisinde var olan argümanları tatbik eden kimsenin Allah’ın helal kıldığını haram, haramlarını da helal kabul ederek küfre düşeceğini söylediği de nakledilmiştir.³²⁰

Hiyel konusunda telif edilen ilk eser İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’ye³²¹ ait olan el-Mehâric fi’l-hiyel³²² adlı çalışmadır. İmam Muhammed’den sonra ise yine Hanefî mezhebine mensup Ebû Bekr Ahmed b. Ömer el-Hassâf Kitâbü’l-Hiyel³²³ adında bir kaleme almıştır.

³¹³ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü’l-Hayevân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424), 3/8.

³¹⁴ Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/1-21.

³¹⁵ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 77.

³¹⁶ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer’iyye*, 177.

³¹⁷ Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü’l-fikhiyye*, 61.

³¹⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/544.

³¹⁹ Abdullah b. Mübârek’in Ebû Hanife’nin öğrencisi olması, onun hakkında pek çok övgüde bulunması ve kendisinin de Hanefî alimlerden kabul edilmesi gibi gerekçeler ilgili sözlerin ona ait olmama ihtimalini kuvvetlendirmektedir. bk. Şeybânî, *el-Mehâric fi’l-hiyel: Şer’i Çıkış Yolları*, 19; Raşit Küçük, “Abdullâh b. Mübârek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

³²⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/544.

³²¹ İlgili eser Ebû Hanife’ye nispet edilmekle birlikte birçok araştırmacı tarafından kitabın hiçbir yerde olmaması ve onun yazmış olduğuna dair yeterince delil bulunmaması sebebiyle bu nispet doğru kabul edilmemiştir. Ayrıca Abdullah b. Mübârek’ten, İmam-ı Azam’ın hiyel konusunda eseri olduğuna ilgili nakledilen haberlerde çelişkili bulunması da mezkûr durumun mevsûkiyetini zedelemektedir. Bahsi geçen te’lif Ebû Yûsuf’a da atfedilmiş olmakla birlikte bunun İmam Muhammed’e zafere edilmesinin en doğrusu olduğu söylenmiştir. bk. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 12/326; Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe*, 447; Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer’iyye*, 25; Şeybânî, *el-Mehâric fi’l-hiyel: Şer’i Çıkış Yolları*, 18.

³²² Bu eserin Ebû Yûsuf tarafından kaleme alındığını iddia edenler de olmuştur. Bu iddia için bk. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 12/326.

³²³ Ebû Bekr Ahmed b. Ömer b. Müheyr el-Hassâf, *Kitâbu’l-hassâf fi’l-hiyel* (Kahire: by., 1314).

Hanefiler, istihsana müracaat etmeleri sebebiyle eleştirildikleri gibi meselelerin çözümünde hile-i şer'iyyeye başvurdukları için de tenkit edilmişlerdir. Fakat onların hiyeli mutlak olarak kabul etmedikleri gibi tamamıyla reddetmedikleri, dolayısıyla bunları caiz olan ve bu kapsamda değerlendirilmeyen şekilde iki kısımda ele alıp inceledikleri bilinmektedir.³²⁴ Buradan hareketle bazı uygulamaları maslahatı gözeterek kabul etmişler³²⁵, bir kısmını ise dinin genel çizgisine aykırı gördükleri³²⁶ için reddetmişlerdir.³²⁷ Böylece kişinin haramlardan kurtulduğu ve helallere ulaştığı hilelerin güzel; insanların haklarını ihlal edenlerin ise kötü kapsamına almışlardır.³²⁸ Dolayısıyla kimi Hanefiler ahkam-ı şer'iyyenin incelenmesi neticesinde hile yönteminin zorunlu olduğunun görüleceğini belirtmişlerdir. Hatta mükelleflerin karşılaştıkları sorunların çözümlerinin "çare" anlamını ihtiva etmesi sebebiyle mezkûr hususların tümünün hile kapsamında kabul edilebileceğini de vurgulamışlar ve bu usulün kabul edilmemesini düşünce ve fikir kıtlığı şeklinde tavsif etmişlerdir.³²⁹

Hanefiler, mükelleflerin en fazla sıkıntı yaşadıkları hususların yemin ve talak gibi³³⁰ konular olduğunu farketmişlerdir. Onlar da ilgili meselelerde kolaylık sağlamak ve karşılaşılan sıkıntıları çözmek amacıyla İslam'ın aslına uygun çareler üretmişler ve bunlara da çıkış yeri anlamında mahreç ismini vermişlerdir.³³¹ Her ne kadar süreç içerisinde mezkûr uygulama zaman zaman istismar edilse de Hanefiler sözü edilen yaklaşımlarından vazgeçmemişler³³² ve "Hakkı iskate götüren bazı hileler kullanarak Allah'ın ahkâmından kaçmak Müslümanın ahlakına yakışmaz."³³³ diyerek bu tür suistimallerin önüne geçmişlerdir.³³⁴ Zira hile-i şer'iyye günahlar ve haramlardan kurtuluş için bir araç telakki edilmiştir.³³⁵

Üç talakla boşanmış kadının eski eşine tekrar dönebilmesi için başka bir erkekle evlenmesini ifade eden hülle/tahlîl, Hanefilerin hiyel konusunda eleştirildikleri meselelerden birisidir. Tahlîl için yapılan nikâhın uygun görülmemesi noktasında icma olmakla birlikte, hükmüyle alakalı bazı ihtilaflar bulunmaktadır.³³⁶ Ebû Hanife ve İmam Muhammed³³⁷ söz konusu

³²⁴ Hassâf, *Kitâbu'l-hassâf fi'l-hiyel*, 4.

³²⁵ Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe*, 452.

³²⁶ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 77.

³²⁷ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, thk. Eymen Sâlih Şa'bân (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420), 11/387.

³²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/209-210.

³²⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/209-210.

³³⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/211.

³³¹ Zaman içinde bu çözümler hile ismiyle maruf olsalar da bazı Hanefiler bunlara itiraz etmişler ve mahreç isminin kullanılmasının daha uygun olduğunu söylemişlerdir. bk. Saffet Köse, "Hiyel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/170-178.

³³² Zafer Ahmed Tehanevî, *Hadis Usûlü*, çev. Selman Keleş (Ankara: Takdim, 2020), 350.

³³³ Aynî, *Umdetu'l-kâri*, 24/109.

³³⁴ Hassâf, *Kitâbu'l-hassâf fi'l-hiyel*, 4.

³³⁵ Hanefiler hiyel konusunda birçok eleştirinin odağı olsalar da yapılan tenkitlerin pekçoğu haksız yere yapılmıştır. Zira Hanefilerin cevazına hükmedilmeyen hilelerin kullanılmaması noktasında diğerlerinden daha müteşeddit oldukları söylenmiş, lafızlarda yapılacak hilelerin kullanılmasını küfür telakki ettikleri ifade edilmiştir. bk. Tehanevî, *Hadis Usûlü*, 349.

³³⁶ Aynî, *Umdetu'l-kâri*, 20/236.

³³⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/10.

uygulamanın eski eşe dönmek için hile yoluyla yapılırsa dahi geçerli³³⁸ olduğunu kabul etmişler, bununla ilgili ileri sürülecek her şartı batıl saymışlardır.³³⁹ Böylece ilgili eylem, Boşayan koca için bir çıkış imkânı sunmuştur.³⁴⁰ Cumhur³⁴¹ ise bu aşamada yapılan hileyi geçerli saymamışlar,³⁴² evlenme ve boşanma için tabi bir sürecin işletilmesini salık vermişlerdir.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere Kur'an-ı Kerim ve hadislerde insanları meşakkatlerden kurtaracak hilelerin varit olmasından hareketle bahse konu husus birçok kimse tarafından kabul edilmiş ve uygulama safhasına alınmıştır.³⁴³ Hatta onun caizliği noktasında icmanın varlığından söz edenler dahi olmuştur.³⁴⁴

1.4.3.2. Mâlikî Mezhebi

Hiyel konusunda Mâlikî mezhebi de diğerlerine benzer bir yaklaşım sergilemiş, mezkûr yöntemi mutlak olarak kabul etme veya reddetme yolunu tercih etmemiştir.³⁴⁵ Her ne kadar Mâlikîlerin bu usulü benimseme hususunda daha uzak bir tavır sergiledikleri söylene³⁴⁶ de ekolün ileri gelenleri hileyi kısımlara ayırarak meseleyi bu yönde değerlendirmeyi uygun görmüşlerdir. Dolayısıyla bazı ihtilaflar olsa da genel itibariyle hakkı ihlal etmeyen, şer'i bir esası yok saymayan ve maslahata ters düşmeyen hiyelin kabulünde ittifak ettikleri söylenebilir.³⁴⁷ Zira Kur'an-ı Kerim'de "...İşte biz Yûsuf'a böyle bir tedbiri öğrettik ..."³⁴⁸ buyurulması hile-i şer'iyyeye bir delil teşkil etmektedir. Nitekim Mâlikî müfessir İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) bu ayetten hareketle Allah Teâlâ'nın dine muhalif olmayacak şekilde istenilen maksatlara ulaşmak için insanlara yöntem öğrettiğini söylemiştir.³⁴⁹ Dolayısıyla ona göre ilgili hüküm hiyelin cevazına işaret etmektedir.

Mâlikî Fakih Ebû İshâk eş-Şâtübî (öl. 790/1388) de hiyeli "*Zahiren caiz olan bir fiilin, şer'î bir hükmün iptali ve görünürde başka bir hükme çevrilmesi.*" diye tanımlamış ve bu durumda yapılan eylemin sonuç itibariyle şer'î kaidelerin zedelenmesine yol açacağını söylemiştir.³⁵⁰ Ancak müellif yaptığı bu tanım ile hile-i şer'iyyenin caiz olmayan tarafına işaret etmiştir. Zira sözü edilen beyanlarının akabinde meseleyi destekleyecek nitelikte örneklerde zikretmiştir.

³³⁸ Nikâh geçerli olsa Hz. Peygamber'in uyarısı sebebiyle mekruh kabul edilmiştir. bk. Suat Erdem, "İslam Hukûkuna Göre Tahlîl Nikâhı = Tahlîl Marriage According to the Islamic Law", *EKEV Akademi Dergisi* XVII/56 (2013), 23-38.

³³⁹ Şeybânî, *el-Mehâric*, 120.

³⁴⁰ Şeybânî, *el-Mehâric*, 120-121.

³⁴¹ Şafî mezhebine göre bu nikâh, süreye dayalı bir nikâh olması ve mut'aya benzemesi sebebiyle geçerli değildir. Malikî mezhebine göre ise ilgili durum, nikâhı feshetmektedir. Ahmet b. Hanbel'e göre ise bu evliliğe niyet edenler melundur, yaptıkları nikâh ise batıldır. bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/480; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Kahire: İdâretü't-Tabâ'ati'l-Münîriyye, 1344), 16/249; bn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, 4/18; İbn Teymiyye, *Beyânü'd-delil*, 21; Buhayrî, *el-Hiyel*, 211;

³⁴² bk. Buhayrî, *el-Hiyel*, 211.

³⁴³ Serahsî, *el-Mesûât*, 30/209.

³⁴⁴ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*, 194.

³⁴⁵ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*, 206.

³⁴⁶ Ahmed İbrahim Mustafâ Abdülaziz, *el-Hiyel fi'l-fikhi'l-İslamî ve tesmiyetuhâ ve medâ meşrû'iyetuhâ* (yy: by, ts), 15.

³⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/69; Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 2/390.

³⁴⁸ Yûsuf, 12/76.

³⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/69.

³⁵⁰ Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 4/201.

Buna göre zekât verecek miktarda nisaba sahip olan kimsenin yükümlülükten kurtulmak amacıyla malını hibe etmesini hiyelin olumsuz kısmı için zikretmiştir. Hibe esasında caiz bir işlem olmasına rağmen³⁵¹ burada yapılan şer'i hükümlerden birisinin iptaline yönelik olup, şer'i kaideleri ortadan kaldıracak bir durum görüntüsü arz etmektedir.³⁵² Bu bağlamda Şâtıbî hiyeli ilki münafıkların İslam aleyhinde yaptıkları batıl hileler; ikincisi caizliği noktasında ihtilaf bulunmayanlar³⁵³ ve üçüncüsü de fakihlerin hakkında ihtilaf ettikleri olmak üzere farklı şekillerde değerlendirmiştir.³⁵⁴ Sonuç olarak Şâtıbî hiyelin son kısmının tartışmaya açık olduğunu,³⁵⁵ bundan dolayı bazılarının bunlarla amel ettiklerini, diğerlerinin ise caiz görmediklerini³⁵⁶ belirtmiştir.³⁵⁷

1.4.3.3. Şâfî Mezhebi

Yaptığımız araştırmalarda İmam Şâfî'nin (öl. 204/820) hiyel konusuna dair bir açıklamasına rastlamasak da bazı meselelerle alakalı verdiği hükümlerden yola çıkarak ilgili mevzuya dair bazı şeyler söylenebilir.³⁵⁸ Bu bağlamda onun, hukuka uygun vasıtalar kullanılarak caiz olmayan sonuçlar elde etmek amacıyla kullanılan uygulamalara itibar edileceği, nihai hükmün Allah Teâlâ tarafından verilmesi esas olmakla birlikte zahire bakarak hükmetmenin gerekliliği hususunda görüş beyan ettiği ifade edilmiştir.³⁵⁹ Dolayısıyla onun dar bir çerçevede de olsa³⁶⁰ belli başlı muâmelelerde hileli işlemleri uygun gördüğü söylenebilir.³⁶¹

Şâfî mezhebine mensubiyetiyle bilinen İbn Hacer el-Askalânî hileyi "*Gizli bir yol ile istenilene ulaştırılan yöntem*."³⁶² şeklinde tanımlayarak caiz olsun olmasın bu konuda yapılan tüm tasarrufları hiyel kapsamında değerlendirmiştir. Fakat ilgili tanımda "istenilen/maksûd" kaydıyla amacın hayırlı olması durumunda hilenin de bu çerçevede düşünüleceğini; aksi halde ise eylemin de bu istikamette olacağını söylemiştir.³⁶³ Buradan hareketle Şâfîlerin hiyeli mutlak olarak kabul etmedikleri gibi her halükârda onu reddetmedikleri de anlaşılmaktadır.³⁶⁴ Buradan hareketle onlar özellikle bir hakkı ortadan kaldıran ve haramlara yol açan hilelerin

³⁵¹ Mustafâ Abdülaziz, *el-Hiyel*, 16.

³⁵² bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 4/201.

³⁵³ Bu tür hilelerin en önemli örneği ikrah altında küfür sözlerinin söylenmesidir. Kişi böylesi bir durumda kalbi imanla dolu olduğu halde can tehlikesini bertaraf etmek için hileye başvurarak küfür kelimesi söyleyebilir. Çünkü Bu durum dünyevi bir maslahatı içermekte, herhangi bir mefsetedi de celbetmemektedir. Bu sebeple de böylesi bir hile ittifakla caiz olarak kabul edilmiştir. bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 4/201; en-Nahl 16/106.

³⁵⁴ Cevâzında İhtilaf edilmeyen hilelere Hz. Yusûf kıssası da örnek verilmiştir. bk. Kurtubî, *el-Câmi*, 9/236.

³⁵⁵ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/390.

³⁵⁶ Şâtıbî Ebu Hanîfe gibi hileyi caiz görenlerin, işlenen bu fiillerin sonuçlarını göz önüne alarak değerlendirdiklerini söylemiştir. Yoksa açıktan bir şer'i hükmün iptaline sebep olan uygulamaların yasak olacağı noktasında onun da diğerlerinden farklı düşünmeyeceğini beyan etmiştir. Bu sebeple onların diğerleriyle ihtilaf ettiği meseleler bu son kısımdaki hilelerdir. bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 4/201.

³⁵⁷ Detaylı bilgi için bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/390-394.

³⁵⁸ Mustafâ Abdülaziz, *el-Hiyel*, 17.

³⁵⁹ Köse, "Hiyel".

³⁶⁰ Mustafâ Abdülaziz, *el-Hiyel*, 17.

³⁶¹ Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, 621.

³⁶² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/326.

³⁶³ Mustafâ Abdülaziz, *el-Hiyel*, 19.

³⁶⁴ Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, 621.

cevazını kabul etmeyerek Hanefilerle aynı doğrultuda görüş serdetmişlerdir. İbn Hacer hileyi haram, mekruh, mubah ve vacip şeklinde dört kısımda telakki etmiştir³⁶⁵.

Şafiîler hiyelin hem haram hem de mubah olan kısmıyla alakalı pekçok delil serdetmişlerdir.³⁶⁶ Bu bağlamda daha önce de anlattığımız üzere Hz. Eyyûb ile eşi arasında yaşanan ve hadiseyi hile-i şer'iyenin cevazı kapsamında değerlendirmişler ve bu olayı mezkûr usulün kaynağı kabul etmişlerdir. Dolayısıyla bu kıssada da anlatıldığı şekliyle hile kişinin haramdan uzaklaşmasına vesile oluyorsa bu uygulamayı mubah kabilinden telakki etmişlerdir.³⁶⁷

Şafiî fakih Ebu Hâtim el-Kazvîni (öl. 440) kitab'ul-hiyel isimli telif etmiş³⁶⁸ olduğu eserinde hile-i şer'iyeyi mubah, mekruh ve haram şeklinde üçe kısma ayırmıştır.³⁶⁹ Bu bağlamda o, insanların haram hilelerden uzak durmaları konusunda uyarılmaları gerektiğini belirterek hilenin bu türünü dine aykırı uygulamalar şeklinde tavsif etmiştir. Nitekim kocasıyla evliliğini sürdürmek istemeyen bir kadının zıfaf sonrası irtidat edip iddeti bitene kadar bu haliyle beklemesini, sonrasında da yeniden müslüman olmasını haram olan hileye örnek olarak sunmuştur.³⁷⁰ Zira bu olaydaki kadın İslam'a girdiği için öldürülmez ve iddeti tamamlaması sebebiyle de nikâhı batıl hale gelip eşinden kurtulmuş olur. İlgili tatbikâtın haramlığı noktasında Şafiîler ile hanefiler arasında bir ihtilaf da söz konusu değildir. Çünkü onlar da gayri meşru yollarla yapılan hileleri caiz kabul etmemişler ve böylesi yönteme tevessül edenlerin zemmedileceğini belirtmişlerdir.³⁷¹ Kazvîninin hile taksiminde ikinci kısım mekruh olan bölümünü ihtiva etmektedir. Müellif zekât ödeme vaktine bir gün kaldığında sözü edilen ibadetten muaf olmak amacıyla üzerine kayıtlı olan malı çocuğuna hibem kimsenin zekât vermekten kurtulacağını ve yaptığı işlemin geçerli olacağını, ancak böylesi bir tasarrufun mekruh hile kapsamında değerlendirileceğini söylemiştir.³⁷² Ayrıca mükellefin borcunu düşürmek için yaptığı her girişim bir hakkın zayi olmasını içerdiğinden dolayı yine bu çerçevede kabul edilmiştir.³⁷³

Kazvîni, mubah olan hilelere çoğunlukla, nikâh, talak ve muamelât ile ilgili konulardan örnekler getirmiştir.³⁷⁴ Hilenin esasları onlara göre kişinin muamelelerinde günah işlemesine vesile olacak şeylerden kaçınmasıdır.³⁷⁵ Bu da Şafiîlerin Hanefilerde³⁷⁶ olduğu gibi ibadetlerde hileyi caiz görmediklerine işaret etmektedir. Çünkü ibadetlerde hile yapmak Allah hakkını iskat etme kapsamına girmektedir. Bu durum da iki mezhep tarafından da kabul edilmemiştir.

³⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/326.

³⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/326.

³⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/326.

³⁶⁸ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyeye*, 42.

³⁶⁹ Kazvîni, *el-Hiyel*, 21.

³⁷⁰ Kazvîni, *el-Hiyel*, 22.

³⁷¹ Mes'ûdî, *el-Hiyel*, 114.

³⁷² Kazvîni, *el-Hiyel*, 26.

³⁷³ Kazvîni, *el-Hiyel*, 23.

³⁷⁴ Kazvîni, *el-Hiyel*, 28.

³⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/326.

³⁷⁶ Hanefilerde caiz olan bir hileye dair Şafiîlerden yapılan atıf için bk. Kazvîni, *el-Hiyel*, 48.

Şafîilerin hileyi işlevsel³⁷⁷ olarak kullandıkları alanlardan bir diğeri de vadeli olarak satılan bir malın peşin olarak daha düşük bir fiyatla alınması şeklinde uygulanan “îne akdi”dir.³⁷⁸ Bir kimsenin nakit ihtiyacı sebebiyle faizli işleme düşmemek için başvurduğu bu yöntem de bir hile olarak değerlendirilebilir.³⁷⁹ Zira faizli bir karz/borç akdi yapılacakken, araya bir başka satım akdinin dâhil edilerek gûnahtan kaçınılması hile-i şer’iyye kapsamında değerlendirilmiştir.³⁸⁰ Dolayısıyla Şafîilerin³⁸¹ ilgili işlemi yürürlükte tutması,³⁸² onların bu meselede hileyi kullandıklarını göstermektedir.

1.4.3.4. Hanbelî Mezhebi

Hiyel konusunda olumsuz tavır sergileyen ekollerin başında Hanbelî mezhebi gelmektedir.³⁸³ Onlar, hileyi oyun ve eğlence kabilinden addedip, İslam’ın bunu tasvip etmediğini söylemişler ve buradan hareketle de onu meşru bir yöntem kabul etmemişlerdir.³⁸⁴ Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel hiyelin hiçbir çeşidinin caiz olmadığını söylemiş böylece ilgili uygulamayı yoğun bir şekilde kullanan Hanefîlere tepki göstermiştir. Zira o, bu yaklaşım içerisinde olanları Hz. Peygamber’in sünnetini nakzetmekle itham etmiş³⁸⁵ ve evinde hiyel kitabı olup onunla fetva veren kimsenin Allah Teâlâ’nın indirdiklerini inkâr ettiğini beyan etmiştir.³⁸⁶

Hanbelî mezhebinin önde gelen isimlerinden İbn Batta, *İbtâlü’l-hiyel* adını taşıyan bir eser telif etmiş, meseleyle alakalı ekolünün görüşlerine yer vermiş, aksi tavır takınanları ise eleştirmiştir.³⁸⁷ Ayrıca hiyel metodunun gereklerinden re’yle fetva vermeye karşı çıkmış bunun yerine Kur’an ve sünnetle fetva vermelerini salık vermiştir.³⁸⁸ İbn Batta ilgili yapıtında hiyele dair tetkik edip incelediği pek çok konu³⁸⁹ arasında özellikle muhâlea/bedel karşılığı boşama meselesine bu zaviyeden yapılan değerlendirmelere sert ifadelerle tepki göstermiş ve ilgili usulün aldatmadan³⁹⁰ ibaret olduğunu beyan etmiştir.³⁹¹ Hatta mezkûr tutumu nifakla eşdeğer kabul etmiş ve onu küfürden çok daha büyük bir günah addetmiştir³⁹². Müellifin sözü edilen mevzuya karşı yaklaşımı mezhep mensupları tarafından da izlenilmiş ve bu doğrultuda çok daha olumsuz bir düşünce yapısının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³⁹³ Buradan hareketle İbn Kudâme Eyyûb b. Ebî Temîme es-Sahtiyânî’nin (öl. 131/749), “Onlar bir çocuğu

³⁷⁷ Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü’l-fıkhiyye*, 621.

³⁷⁸ Nevevî, *el-Mecmû’*, 10/153.

³⁷⁹ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 12/10.

³⁸⁰ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr ale’l-Hidâye* (Lübnan: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1389), 7/148.

³⁸¹Bu uygulama hanefî mezhebinde caiz kabul edilmemektedir. bk. Aynî, *el-Binâye*, 8/462.

³⁸² Azîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, 9/242.

³⁸³ Mustafâ Abdülazîz, *el-Hiyel* 20.

³⁸⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/66.

³⁸⁵ İbn Batta, *İbtâlü’l-hiyel*, 54.

³⁸⁶ İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtü’l-hanâbile*, 1/218.

³⁸⁷ İbn Batta, *İbtâlü’l-hiyel*, 34.

³⁸⁸ İbn Batta, *İbtâlü’l-hiyel*, 34.

³⁸⁹ Bu bağlamda İbn Batta ve İbn Teymiyye hülle meselesini gündeme taşımışlar, tahlile yönelik hilenin kesinlikle caiz olmadığını belirterek bu noktada eser dahi telif etmişlerdir. bk. İbn Teymiyye, *Beyânü’d-delîl*.

³⁹⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/43.

³⁹¹ İbn Batta, *İbtâlü’l-hiyel*, 41.

³⁹² İbn Batta, *İbtâlü’l-hiyel*, 41.

³⁹³ Mustafâ Abdülazîz, *el-Hiyel*, 21

aldadır gibi Allah'ı aldatıyorlar."³⁹⁴ İfadesini rehber edinerek³⁹⁵ hiyelin tümünü haram saymış³⁹⁶ ve onları Allah'ın haram kıldıklarını helal yapan bir eylem görerek dinî hiçbir alanda buna müracaat edilmesine izin vermemiştir. Dolayısıyla o, bu uygulamayı gayrı meşru sonuç elde etmek için yapılan aldatmaca kabul ederek bir çıkış yolu olabileceğini reddetmiştir.

İbn Teymiyye, "Amacı elde etmeye götüren ve ancak keskin bir zekâ ile anlaşılabilir gizli yollar."³⁹⁷ şeklinde tanımladığı hiyelin her türünün aynı kapsama dahil edilemeyeceğini, dolayısıyla tümünün haram olamayacağını söylemiştir. Nitekim o, "...*Bir çıkış yolu bulamayanlar müstesnadırlar.*"³⁹⁸ ayetini ve savaşın Hz. Peygamber tarafından Hud'a/hile,³⁹⁹ insanlar arasını bulmak üzere söylenen sözün yalan kapsamına girmeyeceğini⁴⁰⁰ belirten rivayetleri referans alarak⁴⁰¹ her hilenin aynı seviyede olmadığını beyan etmiştir. Dolayısıyla İbn Teymiyye ilgili yöntemle amaçlanan şeyi baz almış⁴⁰² ve mubah veya haram kılacak temel etkenin de bu olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰³

İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) ise hileyle uğraşanı şekilden şekile giren bir kimseye benzetmiş ve bu tasarrufu ancak kıvrak zekâ ve derin anlayış ile amaca ulaştırın gizli bir yol şeklinde tanımlamıştır.⁴⁰⁴ Bu bağlamda o, hiyeli beş kısımda mütala etmiş, aralarında hem mubah hem de haram olanlarının varlığından bahsetmiştir. Ancak yaşadığı dönemin örfünün mezkûr eylemi tasvip etmediğini beyan etmiştir.⁴⁰⁵

³⁹⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/43.

³⁹⁵ Hile-i şer'iyyenin Yahudilerin Cumartesi Yasağına benzetilmesi için bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/43.

³⁹⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/66.

³⁹⁷ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, 6/106.

³⁹⁸ en-Nisâ 4/98.

³⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/107, 303, 329; Buhârî, "Cihâd", 157, "Menâkıb", 25; Müslim, "Cihâd", 17; İbn Mâce, "Cihâd", 28.

⁴⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/241; Müslim, "Birr", 101.

⁴⁰¹ İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, 6/106.

⁴⁰² İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, 6/106.

⁴⁰³ İbn Teymiyye'nin hilenin türleriyle ilgili yapmış olduğu taksimat ve bu noktadaki delillerle ilgili detaylı bilgi için bk. İbn Teymiyye, *el-Fetâve'l-Kübrâ*, 6/108.

⁴⁰⁴ İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkı'in*, 3/188.

⁴⁰⁵ bk. İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkı'in*, 3/188.

2. BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN el-CÂMÎ'U'S-SAHÎH'İ VE HİYEL BÖLÜMÜ

2.1. Buhârî, Hayatı ve Eserleri

Tam ismi “Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Cu'fî el-Buhârî”dir.⁴⁰⁶ O, h. 194 yılının Şevval ayında Cuma günü dünyaya gelmiştir.⁴⁰⁷ Küçüklüğünden itibaren Kur'an'ı ezberleyen Buhârî, on yaşındayken hadis tahsiline başlamıştır.⁴⁰⁸ Buhârî İbnü'l-Mübârek (öl. 181/797) ve Vekî' b. Cerrâh gibi âlimlerin kitaplarını ezberlemiştir.⁴⁰⁹ Daha sonra Ehl-i Re'yin görüş ve içtihatlarını öğrenmiştir.⁴¹⁰

Buhârî re'y fikhını öğrenirken bir yandan da yaşadığı yerde nakledilen tüm hadisleri hocalarından dinleme imkânı bulmuş, bu durum sonrasında telif ettiği *el-Câmi'u's-sahîh*'in rivayetlerin fıkıh konularına göre tertip edilmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır.⁴¹¹

Buhârî Hanefî âlimlerden de dersler almıştır.⁴¹² Hatta ilk hocalarının sözü edilen mezhepten olduğu rivayete dilmiştir. Dolayısıyla o mezkûr mezhebin görüşlerine erken yaşlarda vakıf olmuştur.

Buhârî ilk rihlesini Mekke'ye Hac vazifesini ifâ etmek üzere gerçekleştirmiş, daha sonra Medine, Kûfe, Basra, Vâsıt, Bağdat, Şam, Humus, Askalân ve Mısır'a gitmiş, Bağdâd'da⁴¹³ bulunduğu sırada Ahmet b. Hanbel ile görüşerek ondan hadis dersleri almıştır.⁴¹⁴

Hadis tahammül ve edası için kırk yıl rihlede bulunan⁴¹⁵ Buhârî, bu süre zarfında pek çok eser de telif etmiş veya imla ettirmiştir. Bunların en meşhuru telifi on altı yıl kadar süren⁴¹⁶ *el-Câmi'u's-sahîh*'idir.⁴¹⁷

⁴⁰⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/322; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1419), 2/104; Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 24/431; S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis* (İstanbul: Ensar, 2019), 534; Muhammed Mustafa el-A'zamî, “Buhârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/368-372.

⁴⁰⁷ Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/104.

⁴⁰⁸ A'zamî, *DİA* “Buhârî”, 6/368-372.

⁴⁰⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/322.

⁴¹⁰ Ömer Özpınar, *Hadis Edebitinin Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 327.

⁴¹¹ Özpınar, *Hadis Edebitinin Oluşumu*, 327.

⁴¹² Soner Duman - Adnan Hoyladi, “Teşekkür Döneminde Hanefîliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması”, *Bilimname* 45 (31 Ekim 2021), 1-42.

⁴¹³ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, 1/277.

⁴¹⁴ A'zamî, *DİA* “Buhârî”, 6/368-372.

⁴¹⁵ M. Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 159.

⁴¹⁶ İmam Buhârî'nin bu eseri cem etmesinin sebebi olarak Hz. Peygamber'i rüyasında gördüğü ve bunun üzerine *el-Câmi'u's-sahîh*'i altıyüz bin hadis içerisinden seçtiği de söylenmiştir. Detaylı bilgi için bk. Yaşar Kandemir Kandemir, “Câmi'u's-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993).

⁴¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 24/442.

Uzun yıllar hem birçok eser kaleme alan hem de pek çok talebe yetiştiren Buhârî, yapılan bir davet üzerine h. 250 yılında Nişâbur'a gitmiştir.⁴¹⁸ Kendisini karşılamaya Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî⁴¹⁹ (öl. 258/872) dâhil olmak üzere bölgenin ileri gelen muhaddisleri de gelmişlerdir.⁴²⁰ Buhârî burada kaldığı süre zarfında kendisine Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına dair sorulan soru üzerine "Kur'an mahlûk değildir, fiillerimiz mahlûktur. Bunu ifade edişimiz de böyledir."⁴²¹ şeklinde cevap vermiş, fakat bu aşamada o, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylediği şekilde⁴²² iftiralara⁴²³ maruz kalmış⁴²⁴ ve mezkûr meseledeki görüşlerini ifade etmek üzere Halku ef'âlî'l-ibâd isminde bir eser telif etmiştir.

Nişabur'dan ayrılan Buhârî önce Merv'e sonra Buhara'ya geçmiş ve burada bölgede valisiyle yaşadığı bir sorun sebebiyle⁴²⁵ Semerkant'ın Hartenk köyüne gitmek zorunda kalmıştır. Burada rahatsızlanan Buhârî, Ramazan Bayramı'nda vefat etmiştir.⁴²⁶

Telif ettiği eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. et-Târîhu'l-kebîr⁴²⁷: Alfabetik olarak kaleme alınmış olan bu eserde⁴²⁸, başlangıçta Hz. Peygamber hakkında bilgi verilmiş sonra adı Muhammed olan kimseler, bâba adları dikkate alınarak sıralanmış, akabinde de İbrâhim adındaki ravileri tanıtmakla devam etmiştir⁴²⁹.
3. et-Târîhu'l-evsat: et-Târîhu'l-kebîr'in muhtasarı olup, günümüze ulaşmış ulaşmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁴³⁰
4. et-Târîhu's-sagîr: et-Târîhu'l-kebîr'in muhtasarıdır. Bu eserde raviler vefat tarihleri esas alınarak sıralanmıştır.⁴³¹

⁴¹⁸ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 538.

⁴¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/490.

⁴²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/490.

⁴²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/490.

⁴²² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (yy.: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 12/458.

⁴²³ Bu konuda tekfir edilmesi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/460.

⁴²⁴ Bir başka rivayete göre Buhârî'den hoşlanmayan bir hadisçi onun Kur'an'ın mahlûk olduğu kanaatinde olduğunu insanlara ulaştırarak, talebelerinden ona bu soruyu sormalarını istemiştir. Onlar da kendisine bu konudaki kanaatini sordukları zaman bir şey söylemekten çekinmiş ve soruyu soran kişi üç defa tekrar etmek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine Buhârî de Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu ve mahlûk olmadığını, bizim telaffuzumuzun mahlûk olduğunu söylemiş ve bunun üzerine tartışma çıkmıştır. Detaylı bilgi için bk. el-A'zamî, *DİA* "Buhârî", 6/368-372.

⁴²⁵ A'zamî, *DİA* "Buhârî", 6/368-372.

⁴²⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, 24/467; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, thk. Muhammed Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî (yy: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2000), 87.

⁴²⁷ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 128.

⁴²⁸ Cemal Ağırman, "et-Târîhu'l-kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/89-90.

⁴²⁹ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 128.

⁴³⁰ el-A'zamî, "Buhârî", 6/368-372.

⁴³¹ el-A'zamî, "Buhârî", 6/368-372.

5. Kitâbü'd-Du‘afâ‘i’s-sağîr⁴³²: 418 ravinin cerh ve ta‘dîl durumları hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.⁴³³

6. Kitâbü’l-Künâ⁴³⁴: Künyeleriyle tanınan bin kadar raviyle alakalı bilgileri içeren bu eser, et-Târîhu’l-kebîr’in tetimmesi mesabesinde dir.⁴³⁵

7. el-Edebü’l-müfred⁴³⁶: Buhârî’nin el-Câmi’u’s-sahîh’de yer vermediği ahlâka dair haberleri barındırmaktadır.⁴³⁷

10. Halku ef‘âlî’l-‘ibâd⁴³⁸: Bu eserin Buhârî’ye nispeti hususunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Nitekim İbn Hacer Fethu’l-bârî’nin birçok yerinde bu eserden bahsetmiş ve ona atıflarda bulunmuştur.⁴³⁹ İlgili çalışma Buhârî’nin hadislerden hareket ederek Kur’an’ın mahlûk olmadığını, ancak yazım ve telaffuzunun yaratıldığını ispat için telif edilmiştir.⁴⁴⁰

11. Ref‘u’l-yedeyn fi’s-salât: Namaz kılariken intikal tekbirleri esnasında ellerin kaldırılmasının gerekliliğiyle ilgili yazılmıştır.⁴⁴¹

2.2. el-Câmiu’s-Sahîh ve Te’lif Metodu

Câmî türü eserlerin içerisinde sahîh vasfını yaygın bir şekilde kazanmış iki eserden birisi Buhârî’nin el-Câmiu’s-sahîh⁴⁴² adlı yapıtıdır.⁴⁴³ Müslümanlar arasında yaygın bir şöhret kazanan bu eser, rivayetlerinin güvenilirliğiyle önplana çıkmış ve Kur’an’dan sonra en muteber kitap addedilmiştir⁴⁴⁴

el-Câmiu’s-sahîh İshak b. Râhûye’nin (öl. 238/853) *Keşke Allah Resulü’nün sünnetlerinden müteşekkil muhtasar bir eser telif etseniz.* tavsiyesi üzerine⁴⁴⁵ Buhârî tarafından derlenmeye başlamıştır. Eserin tam ismi *“el-Câmi’u’l-müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar min umûri Resûlillâhi sallallâhü ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih”* diye bilinmektedir.⁴⁴⁶ Bu isimlendirmeden çalışmanın pek çok özelliği taşındığı anlaşılmaktadır. Nitekim “el-Câmî” lafzı tahrir edilen hadislerin sadece ahkâmla ilgili olmadığı⁴⁴⁷, ayrıca diğer konuları da ihtiva ettiğini; sahîh vasfı rivayetlerinin sıhhat şartlarını taşıdığını⁴⁴⁸; müsned sözcüğü ihtiva ettiği haberlerin muttasıl

⁴³² Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, 1941), 2/1087.

⁴³³ A‘zamî, *DİA* “Buhârî”, 7/114-123.

⁴³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1453.

⁴³⁵ A‘zamî, *DİA* “Buhârî”, 6/368-372.

⁴³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/1.

⁴³⁷ Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe*, 53.

⁴³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/722.

⁴³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/72, 454.

⁴⁴⁰ Y. Şevki Yavuz, “Halku ef‘âlî’l-‘ibâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

⁴⁴¹ A‘zamî, “Buhârî” *DİA*, 6/368-372.

⁴⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/541.

⁴⁴³ Talat Koçyiğit, “İmam Buhârî ve ‘El-Cami’u’s-Sahîh’”, *Diyanet İlmî Dergi* 10/104-105 (1971), 19-23.

⁴⁴⁴ Kamil Çakın, “Buhârî’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslamî Araştırmalar*, 10/1-2-3 (1997), 100-109.

⁴⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 24/442.

⁴⁴⁶ Kandemir, “Câmiu’s-Sahîh”, 7/114-123.

⁴⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. Ayşe Esra Şahyar, *Sahîh-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlili* (İstanbul: İFAV, 2023), 28.

⁴⁴⁸ Fakat Buhârî’nin istidlal kabilinden veya bab başlığı olarak zayıf hadis kullandığı da bilinmektedir. bk. İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 81.

bir senetle rivayet edildiği⁴⁴⁹; muhtasar ifadesi ise tüm hadisleri kapsama iddiasını taşımadığını ifade etmektedir.

Buhârînin el-Câmiu's-sahîh'de oluşturduğu bâb başlıkları, onun dinî anlayışını yansıtmaya adına önem arzetmekte olup "*Buhârî'nin fikhî bâb başlıklarındadır.*"⁴⁵⁰ sözüyle anlatılan da bu olsa gerektir. Bu bağlamda müellif ilgili mevzuyla ilişkin oluşturduğu terâcim kısmında mevzuyla alakalı ayet, hadis, sahabe sözü, tabiin ve meşhur imamların sözlerini istidlal kabilinden kullanmıştır.⁴⁵¹

Buhârî'nin bâb başlıklarını kendisi mi yoksa hocalarının tasnifine tabi olarak mı oluşturduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Yine bu tartışmayla bağlantılı olarak, bu eserde önce terâcim mi oluşturulmuş, yoksa hadisler mi toplanmış hususu da tartışılmıştır. İlk görüşte olanlar bazı başlıklar⁴⁵² altında hiçbir hadisin bulunmamasını,⁴⁵³ bâbların öncelikle tesis edildiğini söyleyenler ise eserde varolan üçbin tercemeden dolayı,⁴⁵⁴ bunların önce oluşturulup⁴⁵⁵ sonrasında ilgili hadislerin oluşturulma ihtimalini gündeme getirmişlerdir.⁴⁵⁶ Ancak Buhârî'nin tercemelerde kendi görüşüne uygun rivayetleri nakletmesi onun bu başlıkları kendisinin oluşturduğunu gösteren delillerden birisini teşkil etmektedir.⁴⁵⁷

el-Câmiu's-sahîh'de çoğunluğu bâb başlıklarında olmak üzere bin üçyüz kırk bir muallak⁴⁵⁸ rivayetler bulunmaktadır.⁴⁵⁹

Buhârî'nin Sahîh'inin bir diğer özelliği de eserinde çokça tekrarın olmasıdır. Bunun en önemli sebebi hadislerden farklı konularda fikhî hükümlerin çıkarılabilmesidir.⁴⁶⁰ Bu sebeple de aynı rivayet bazen farklı bâbların altında tekrar edilmiştir.

2.3. Hiyel Bölümü ve Esere Konulma Gerekçesi

Buhârî el-Câmiu's-sahîh'ini tasnif ederken "hiyel bölümü"nü "ikrah kitabı"ndan sonraya almıştır. Onun bu sıralamayı takip etmesi ikrah kısmında da görüleceği üzere⁴⁶¹ sözlü tasarrufların esas alınması yerine maksatların gözetilmesi gayesine matuftur.⁴⁶² Dolayısıyla

⁴⁴⁹ Her ne kadar Buhârî'nin eserinde muallak rivayetler olduğu biliniyorsa da onun bunları tercemelerde veya mütâbi olarak getirdiği kabul edilmektedir.

⁴⁵⁰ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 1/24.

⁴⁵¹ Kandemir, "Câmiu's-Sahîh", 7/114-123.

⁴⁵² Koçyiğit, "İmam Buhârî ve 'El-Cami'u's-Sahîh'i", 19-23.

⁴⁵³ Ali Toksarı, "Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)", *Büyük Türk - İslam Bilgini Buhârî (Sempozyum)*, (1996), 109-132.

⁴⁵⁴ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 81.

⁴⁵⁵ Toksarı, "Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)".

⁴⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/148.

⁴⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/148.

⁴⁵⁸ Muallak hadis senedin ibtidasından bir veya birkaç ravinin hazfedildiği rivayetlere denir.

⁴⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis*, thk. Nureddin İtr (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1986), 24.

⁴⁶⁰ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 81.

⁴⁶¹ Buhârî ikrah kitabının bir bölümüne "*bir kimse ikrah altındayken kölesini hibe etse veya satsa caiz olmaz*" başlığını koymuştur. Bu durum onun ikrah altında yapılan fiillerin geçerli olmadığını düşündüğünü göstermektedir. Buhârî, "İkrâh", 4.

⁴⁶² Şahyar, *Sahîh-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlili*, 205.

birbirleriyle uyumlu iki kitabı peş peşe getirerek hiyele de olumsuz baktığını ortaya koymuştur.

Müellif ilgili kısmı on beş bâbdan oluşturmuş, bunlar arasında onuncu başlıkta herhangi bir tercemeye yer vermemiştir.⁴⁶³ Tetkik edeceğimiz bahiste bizim nüshamıza göre biri mevkûf yirmidokuzu da merfu⁴⁶⁴ olmak üzere toplamda otuz rivayet tahrîç edilmiştir. Burada yer alan tüm hadisler el-Câmiu's-Sahîh'in muhtelif fasıllarda bulunmaktadır.⁴⁶⁵

Sahîh-i Buhârî öncesi telif edilmiş hadis musannefâtında, kütüb-i Sittenin diğer eserlerinde ve Dârimî'nin (öl. 255/869) Sünen'inde hiyel meselesine ilişkin bir bölüm tahsis edilmemiştir.⁴⁶⁶ Bu bağlamda Buhârî'nin ilgili yapıtı mezkûr mevzuya yer veren tek rivayet kitabı özelliği taşımaktadır.⁴⁶⁷ Çünkü bu konu doğrudan hadislerle ilgili olmayıp fıkıh ve usulünün araştırma alanını teşkil etmektedir. Buradan hareketle Buhârî'nin sözü edilen kitabı eserine almış olması, fıkıhla ilgili hususlara olan vukufiyetini de göstermektedir.⁴⁶⁸

“Buhârî'nin fıkıh bâb başlıklarında gizlidir.”⁴⁶⁹ İfadesinden hareketle musannif çalışmasında yer alan bazı bölümleri kendi delillerini ortaya koyacak şekilde muhaliflerine cevap vermek üzere meydana getirmiştir.⁴⁷⁰ Bu kabilden tasnif ettiği kısımlardan birisi de hiyel kitabı olup,⁴⁷¹ O, burada oluşturduğu bâb başlıkları ve naklettiği rivayetlerle hile-i şer'iyeyi kabul edenlere cevap vermeyi amaçlamıştır.

Buhârî, Hiyel kavramının mutlak bir lafız olması hasebiyle hem olumlu hem de olumsuz bir manaya hamledilebileceği için⁴⁷² ilgili bölüme “fî terki'l-hiyel/Hileleri terketmek” bâb başlığıyla giriş yapmıştır.⁴⁷³ Böylece hile-i şer'iyeye karşı tutumunu açıkça ortaya koymuş,⁴⁷⁴ yanlış anlaşılabilir durumların önüne belirlediği ilk başlıkla geçmek istemiş,⁴⁷⁵ sonraki kısımlarda naklettiği rivayetlerle de konuya dair olumsuz tavrını pekiştirmiştir.⁴⁷⁶

Müellif mezkûr bölüme “niyet”⁴⁷⁷ hadisi olarak da bilinen “Ameller ancak niyetlere göredir. Herkes için ancak niyet ettiğinin karşılığı vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resulü'ne ise onun hicreti Allah'a ve Resulü'nedir. Kimin hicreti elde edeceği bir dünyalığa ya da nikâhlanacağı bir

⁴⁶³ Bazı nüshalarda başlıksız olarak nakledilen bu terceme, bazı rivayetlerinde ise önceki hadise dâhil kabul edilmiştir. Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/339.

⁴⁶⁴ Söz konusu haberlerden biri asıl rivayetlerin bulunduğu kısımda muallak olarak verilmiştir.

⁴⁶⁵ Şahyar, *Sahîh-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlili*, 204.

⁴⁶⁶ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyeye*, 219.

⁴⁶⁷ Şahyar, *Sahîh-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlili*, 204.

⁴⁶⁸ Mustafa Baktır, “Buhârî'nin Sahihindeki 'Kitâbü'l-Hiyel'i Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1991), 59-79.

⁴⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/1.

⁴⁷⁰ bk.Fatih Mehmet Yılmaz, “Buhârî'nin Kitâbü'l-İmân'ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı -Bedrüddîn el-Aynî Örneği-”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XVIII/2 (2018), 401-437.

⁴⁷¹ Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, 613.

⁴⁷² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/108.

⁴⁷³ Buhârî, “Hiyel”, 1.

⁴⁷⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/108.

⁴⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/327.

⁴⁷⁶ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 103.

⁴⁷⁷ Buhârî, “Hiyel”, 1.

kadına ise onun hicreti de o şeydir.”⁴⁷⁸ Rivayetiyle başlamıştır.⁴⁷⁹ Buhârî, ilgili haberi bâb başlığıyla uyumlu bir şekilde⁴⁸⁰ tahrîç ederek hicreti bir hile aracı olarak kullanıp, Ümmü Kays ile evlenmek isteyen bir Mekkelî'nin/muhacirin durumuna işaret etmiş⁴⁸¹, böylece Allah rızası dışında yapılan eylemin boşa çıkacağını vurgulamıştır. Çünkü amellerin niyetlere göre olduğunu söyleyen hadis buna engel olmaktadır. Nitekim hileye başvurarak alışveriş görüntüsü altında yapılan faizli işlem, kişiyi ribanın günahından kurtarmaz.⁴⁸² Rivayet'ye göre Cahiliye Dönemi'nde evlenmek isteyip de denklik sebebiyle buna imkân bulamayanlar Medine'ye hicretle birlikte emellerine ulaşabiliyorlardı. Bu bağlamda Mekke'de Ümmü Kays'la evlenmeyi düşünen bir şahsa o, nikâh için hicret şartını ileri sürmüş, karşı taraf da bu şartı kabul ederek denileni yapmıştı. Bu sebeple insanlar kendisine “Ümmü Kays'ın muhaciri” lakabıyla seslenmeye başlamışlardı. Bu durum Allah Resulü'ne intikal edince o (sav.) biraz önce naklettiğimiz ifadeyi söylemişti.⁴⁸³

Her ne kadar Buhârî sözü edilen hadisi hiyelin hilafına delil olarak kullanmışsa da hile-i şer'iyyenin caiz olduğunu düşünenler aksini iddia etmişler⁴⁸⁴ ve davranışı dikkate alarak niyetin karşılığını vermeyi Allah'a havale etmişlerdir.⁴⁸⁵

Buhârî ikisi ibadetler, yirmisekizi de muâmelâtla ilgili olmak üzere hiyel bölümünde toplam otuz rivayete yer vermiş, Bunların tümünü ilgili yöntemi benimseyenlere reddiye sadedinde serdetmiş ve böylece zikrettiği hadislerin de bu uygulamayı reddettiğine işaret etmiştir.

2.4. İbadetlerde Hiyel

Buhârî, Allah hakkıyla alakalı olması bakımından konuya ibadetlerde yapılan hilelere yer vererek başlamıştır. Bu bağlamda namazla ve oruçla ilgili yapılan bu işlemleri eleştirmek üzere burada bazı rivayetlere yer vermiştir.

⁴⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/303; Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 1, "İmân", 39, "İtk", 6, "Menâkibü'l-ensâr", 45, "Tefsîr", 253, "Nikâh", 6, "Talâk", 11, "Hiyel" 1; Müslim, "İmâre", 45; İbn Mâce, "Zühd", 20; Ebû Dâvûd, "Talâk", 12; Tirmizî, "Fezâilü'l-cihad", 16.

⁴⁷⁹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî, niyet hadisini el-Câmiu's-sahîh'de sekiz ayrı yerde tahrîç etmiştir. İlk geçtiği yer Bed'ü'l-vahiy'dir. Bu hadis aynı zamanda mezkûr kitabın ilk rivayetidir. Bunu eserin girişinde rivayet etmesi, onun halis bir niyet ile başladığına işaret etmektedir. Bu sebeple onu Sahîh'in giriş kısmına koymuştur. Ayrıca bu yerde abdestte niyeti şart koşmayan Hanefîleri eleştirmesinin de mümkün olduğu söylenmiştir. Zira onlar bu uygulamayı farz olarak görmemişler, mükellefin niyet etmeksizin istenilen fiili yapmasıyla yerine getirilmiş olduğunu söylemişlerdir. Zira bu uygulama müstakil bir ibadet değildir. Fakat musannif cumhurun görüşünü benimseyerek ibadetlerde niyetin şart olduğuna bu hadisle işaret etmiştir. Ayrıca hadisin diğer geçtiği bazı bölümlerde de Hanefîleri eleştirmiş olabileceği söylenmiştir. bk. Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 1, "İmân", 39, "İtk", 6, "Menâkibü'l-ensâr", 45, "Tefsîr", 253, "Nikâh", 6, "Talâk", 11, "Hiyel" 1; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/14; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 23/203; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 23/129; Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 1/52; Muhammed Enver Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedir Âlem el-Mîrtehi (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 2005), 1/82.

⁴⁸⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/108.

⁴⁸¹ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/103.

⁴⁸² Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/103.

⁴⁸³ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/33; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/10; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/28.

⁴⁸⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/109.

⁴⁸⁵ Hanefîler, mezkûr hadisle muhtelif yerlerde amel etmişlerdir. bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 30/265; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*, thk. Ali Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 2003), 2/40.

2.4.1. Namazla İlgili Hileler

İbadet, istiğfar, rahmet, rükû ve secde gibi anlamlara gelen salât/namaz,⁴⁸⁶ tekbir ile başlayıp selamla biten, belirli hareket ve sözlerle uygulanan bedenî ibadetin adıdır.⁴⁸⁷ Tüm dinlerde Bu arada İslam'da da aralarında farklılıklar olmakla birlikte namaz ibadeti emredilmiş⁴⁸⁸ bu doğrultuda Hz. Peygamber İslam'ın beş esası arasında mezkûr ibadeti de saymıştır.⁴⁸⁹ Nitekim Allah Resulü (sav.) ölüm hastalığı dâhil daima ashâbıyla birlikte eda etmiş, bu şekilde uygulamasıyla da önemine vurgu yapmıştır.⁴⁹⁰

Namazın tekbir ile başlayacağı konusunda mezhepler arasında ittifak⁴⁹¹ varken sözü edilen ibadetin sonlandırılmasıyla alakalı ihtilaf vaki olmuştur.⁴⁹² Nitekim bu mesele ekoller arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiş,⁴⁹³ Hanefî Mezhebi⁴⁹⁴ namazdan selam vererek ayrılmayı vacip;⁴⁹⁵ diğer üç mezhep ise rükün dolayısıyla farz addetmişlerdir.⁴⁹⁶ Bu sebeple İmam Mâlik, İmam Şâfiî⁴⁹⁷ ve Ahmet b. Hanbel'e⁴⁹⁸ göre namaz ancak selam vermekle tamamlanabilir.⁴⁹⁹ Buna karşılık Ebû Hanife kişinin selam haricinde iradesine bağlı fiillerden birisini de yaparak/ el-hurûc bi sun'ih⁵⁰⁰ namazdan çıkabileceğini belirtmiş ve bunu farz⁵⁰¹ kabul etmiştir.⁵⁰² Dolayısıyla ilgili ibadeti ifa eden selam, konuşma, gülme⁵⁰³ ve yellenme gibi namazı bozacak bir fiili de icra ederek ibadetini tamamlayabilir.⁵⁰⁴ Rivayete göre Hz. Peygamber⁵⁰⁵ Abdullâh b. Mes'ûd'a (öl. 32/652-53) son oturuşta teşehhüd okumakla namazı tamamladığını, bu aşamadan sonra isterse kalkıp gidebileceğini söylemiştir.⁵⁰⁶ Buradan hareketle Ebû Hanife namazda teşehhüt miktarı oturduktan sonra selama gerek kalmaksızın namazın bitirebileceğini beyan etmiştir.⁵⁰⁷ Buna karşılık Buhârî, Allah Teâlâ'nın abdestsiz

⁴⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 14/464.

⁴⁸⁷ Bereketî, *et-Ta'rîfâtü'l-fıkhiyye*, 129.

⁴⁸⁸ Mehmet Efe, "İlahî Dinlerde İbadet ve Namaz", *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları* II/3 (2009), 17-26.

⁴⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/417, 9/484, 10/213, 31/555; Buhârî, "İmân", 1; Müslim, "İmân", 19, 20; Tirmizî, "İmân", 3.

⁴⁹⁰ Fatih Mehmet Yılmaz, *Hadislerin Tespitinde Tâbînin Rolü* (Ankara: İlâhiyat, 2023), 36.

⁴⁹¹ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 1/168.

⁴⁹² Muhammed Hüsnü Çiftci, *Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadisin Fikhî Yaklaşımları* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2020), 59.

⁴⁹³ Saffet Köse, "Tekbir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

⁴⁹⁴ İbn Ebî Leylâ'nın da aynı kanaatte olmasıyla ilgili bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/329.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/320.

⁴⁹⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/395.

⁴⁹⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/109.

⁴⁹⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/395.

⁴⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/329.

⁵⁰⁰ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzü'd-dekâik* (yy: Dâru'l-Kütübî'l-İslamî, ts.), 1/399.

⁵⁰¹ Ebû Hanife mezhep içinde bu konuda tek kalmıştır. Zira İmameyn bu durumun farz olduğunu düşünmemektedir bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/125.

⁵⁰² Serahsî, *el-Mebsût*, 1/125.

⁵⁰³ Bu konuda Ebû Hanife ile İmam Muhammed arasında şöyle bir diyalog geçmektedir: İmam Muhammed teşehhüd miktarı oturan bir kişi kahkaha ile gülerse bu kişinin durumu ne olur diye sorduğunda Ebû Hanife ona şöyle cevap vermiştir: "Namazı tamam olmuştur." bk. Şeybânî *el-Asl* 1/67

⁵⁰⁴ İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 1/399.

⁵⁰⁵ Bu rivayetin mevkufl bir hadis olduğu, İbn Mes'ûd'un müdreci olan ifadenin hata neticesinde Hz. Peygamber'e isnat edildiği görüşü için bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbî'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed Faryâbî (yy.: Dâru Tayyibe, ty.), 1/315.

⁵⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/109; Ebû Dâvûd, "Salât", 181.

⁵⁰⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 7/304.

olan kimsenin, abdest alıncaya kadar söz konusu kişinin namazını kabul etmeyeceğini⁵⁰⁸ ifade eden rivayeti tahric ederek⁵⁰⁹ son oturuşta abdesti bozulan kimsenin namazının da batıl olacağını belirtip,⁵¹⁰ aksini iddia edenelerin ise hileye başvurdukları kanaatini serdetmiştir.⁵¹¹ Dolayısıyla o, selam vermeden namazdan ayrılma halini abdestsizlik durumuyla ilişkilendirerek,⁵¹² ilgili meselede aksi yönde sergilenen eylemi hile ile özdeşleştirmiştir. İlgili husus hac farzietini yerine getirirken eşiyle ilişkiye giren kimsenin mezkûr ibadetinin batıl oluşuna benzetilerek⁵¹³ namazdan selam vermeksizin çıkan kimsenin de namazını iade etmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁵¹⁴

Her ne kadar Buhârî rivayeti serdetme aşamasında reddiye gerekçesini ve kime karşı yapıldığını belirtmese de bunun el-hurûc bi sun'ih görüşünde olan Ebû Hanife'ye⁵¹⁵ yönelik olduğu izahtan varestedir.⁵¹⁶

2.4.2. Zekâtla İlgili Hileler

Artmak⁵¹⁷, temizlemek ve temiz olmak⁵¹⁸ anlamlarına gelen zekât, Kur'an-ı Kerim'de zikredilen sınıflara verilmek üzere dinen zengin kabul edilen müslümanların mallarından alınan belli miktardaki payı ifade eder.⁵¹⁹ Zekâtın kimlere verileceği Kur'an-ı Kerim'de⁵²⁰ detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Buhârî el-Câmi'u's-sahîh'de zekâtla ilgili müstakil bir bölüm açmış⁵²¹ ve ilgili kısımda konuya dair rivayetleri tahric etmiştir. Ayrıca müellif kitabının tümünde uyguladığı takti' sistemine uygun bir şekilde, konuyla alakasını dikkate alarak⁵²², rivayetlerden bazılarını eserinin farklı fasıllarında nakletmiştir.⁵²³ Bunlardan biri de hiyelle ilişkisi sebebiyle Hz. Ebubekir'in (öl. 13/634) hilafeti döneminde Allah Resulü'nün takdir ettiği zekât miktarlarına dair Bahreyn'de bulunan⁵²⁴ Enes b. Mâlik'e (öl. 93/711-12) yazdığı mektubu konu edinen haberdir. İlgili talimnamede Resul-i Ekrem (sav.) zekât artar veya eksilir korkusuyla dağınık halde bulunan zekât mallarının bir araya toplanmamasını, birlikte bulunanların da ayrılıp dağıtılmamasını

⁵⁰⁸ Buhârî, "Hiyel", 2; Müslim, "Tahâre", 2; Ebû Dâvûd, "Tahâre", 31; Tirmizî, "Tahâre" 56.

⁵⁰⁹ Aynı bu hadisin ilgili bâbla uyumlu olmadığını söylemiştir. Zira ona göre bu hadisin hiyel konusuyla herhangi bir bağlantısı bulunmamaktadır. Bu mesele içtihadî bir mesele olup, Hanefîler bu hükmü verirken hileye başvurmamışlardır. Bilakis onlar bu konudaki hükmü çeşitli hadislerden istinbat ederek vermişlerdir. bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/109.

⁵¹⁰ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/103.

⁵¹¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/109.

⁵¹² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/311.

⁵¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/329.

⁵¹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/329.

⁵¹⁵ Şahyar, *Sahîh-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlîli*, 205.

⁵¹⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/312; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/329; Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/103.

⁵¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 14/359.

⁵¹⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 5/394.

⁵¹⁹ Bereketî, *et-Ta'rîfâtü'l-fıkhiyye*, 108.

⁵²⁰ et-Tevbe 9/60

⁵²¹ Buhârî, "Zekât", 1-79.

⁵²² Mezkûr rivayetin farklı yerlerde ihtiva ettiği anlam için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/314.

⁵²³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 81.

⁵²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/318.

emretmiştir.⁵²⁵ Bu beyanıyla Resulullah vereceği zekât miktarının çoğalmasından endişe eden mükelleflere hitap ettiği gibi,⁵²⁶ alacağı miktarın az olacağından endişe eden⁵²⁷ zekât memurlarını uyarmış olabilir.⁵²⁸ Her iki durumda da hileye⁵²⁹ başvuracak olan kimseler bu yolu kullanmama hususunda tembihlenmiştir.⁵³⁰ Buhârî de mezkûr nakli zekât verme konusunda hileyi kullanmak isteyenlere reddiye mahiyetinde tahrir etmiştir.⁵³¹ İmam Mâlik'e göre de bu hadiste kendilerine hitap edilenler mal sahipleridir.⁵³² Buna göre üç ayrı kişinin mallarını birleştirerek tek bir zekât vermeleri caiz görülmemiştir.

Ebû Hanife, bahsettiğimiz mektuptaki hitabın zekât memurlarına yönelik olduğunu belirtmiş,⁵³³ bu bağlamda nisaba ulaşmayan iki mükellefin mallarının zekât almak amacıyla birleştirilmesinin yasaklandığını ifade etmiştir.⁵³⁴ Aynı şekilde iki ortağın zekât mallarının ayrı ayrı hesap edilerek ondan daha fazla alınması için ayrı ayrı hesap edilmesi de uygun görülmemiştir. İmam Şâfiî ve Ahmet b. Hanbel ise ilgili hitabın hem zekât memurları hem de mal sahiplerini kapsadığını belirtmişlerdir.⁵³⁵ Dolayısıyla bu iki müctehit ortaya koydukları görüşleriyle her iki grubun da zekât borçlarını düşürmek veya çoğaltmak için yapabilecekleri hilelerin önüne geçmeyi amaçlamışlardır. Netice itibarıyla ilgili rivayetten hareketle Buhârî de dâhil sözünü ettiğimiz tüm mezhep imamları farklı şekillerde de olsa konuyla alakalı hilenin icrasına karşı çıkmışlardır. Ancak Buhârî meseleyi zekât verecekler açısından Hanefilerin biraz önce sözünü ettiğimiz yaklaşımlarına karşı çıkmıştır.⁵³⁶

Buhârî'nin bu bâbda gündeme taşıdığı konulardan birisi de çeşitli hilelerle nisap miktarına ulaşmış ve üzerinden bir yıl geçmiş⁵³⁷ olan malın zekâtını vermemek için⁵³⁸ çeşitli hilelere müracaat etmenin haram olduğunu ve bunun hesabının kıyamet gününde sorulacağını beyan eden rivayettir. Bu bağlamda Hz. Peygamber mükellefe zekât yükümlülüğünün oluşması için

⁵²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/234, 8/258, 31/132; Buhârî, "Zekât", 34; "Hiyel", 2; İbn Mâce, "Zekât" 13; Ebû Dâvûd, "Zekât", 4.

⁵²⁶ Hadiste bahsedilen durum şu şekildedir: Bir kişinin kırk koyunu vardır, başka birinin de aynı şekilde kırk koyunu bulunmaktadır. Bu hayvanlarda zekât miktarı 40 koyundan 120'ye kadar kendi cinsinden bir adet verilmesidir. İki sürü sahibi de zekât olarak birer adet koyun vermek durumundadırlar. Fakat bu iki kişi ortak olup sürülerini birleştirirlerse 80 koyun olması sebebiyle ikisine toplam düşen zekât bir koyun olmaktadır. Böylece sürülerini birleştirerek paylarına düşen borcu düşürmüş olacaklardır. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/110; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 1/385.

⁵²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/314.

⁵²⁸ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*, 339.

⁵²⁹ Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*, 339.

⁵³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/314.

⁵³¹ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/104.

⁵³² Mes'ûdî, *el-Hiyel*, 136.

⁵³³ Mes'ûdî, *el-Hiyel*, 137.

⁵³⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/154.

⁵³⁵ Mes'ûdî, *el-Hiyel*, 137.

⁵³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/314.

⁵³⁷ Zekâtın vücûb şartlarından birisi de temlik edilecek malın üzerinden bir kameri yılın geçmesidir. Buna "Havelânü'l-havl" denilmektedir. bk. Ebû'l-Fazl Mevdûddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*, thk. Mahmud Ebû Dakîka (Kâhire: Matbaatu'l-Halebi, 1937), 1/100.

⁵³⁸ Kâsânî, *Bedâ'i'ü's-sanâ'i*, 2/384.

malın sahibinin mülkiyetinde bir yıl bulunma şartını aramıştır.⁵³⁹ Zira sözü edilen süre tamamlanmadan önce⁵⁴⁰ ilgili ibadetin ifası şart koşulmamıştır.⁵⁴¹

Mükellefin yılı dolmadan zekâta tabi olan malı yılı dolmadan satması veya varlığın cinsini değiştirerek mezkûr ibadetten kaçınmasına Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf cevaz verirken,⁵⁴² İmam Muhammed böylesi bir davranışı İslam ahlakına uygun olmadığı belirterek onaylamamıştır.⁵⁴³ Şâfîîler benzer şekilde içtihadta bulunmuşlar, alım-satım ve mübadele edilmesi yoluyla borcun düşeceğini söylemişlerdir.⁵⁴⁴ Ancak onlar yapılan işlemin bir hakkı iptal etmeye yönelik olması durumunda bu faaliyeti uygun görmemişlerdir.⁵⁴⁵ Buna karşılık Mâlikî ve Hanbelîler zekât sorumluluğundan kurtulmak adına yapılacak her türlü tasarrufu hukukullahaya aykırı olduğu⁵⁴⁶ gerekçesiyle reddetmişlerdir.⁵⁴⁷

Biraz önce bahsettiğimiz durumları dikkate alan Buhârî⁵⁴⁸ İslam'ın beş temel unsurundan birini teşkil eden zekât mükellefiyetinden kurtulmak adına farklı davranışları hile addetmiş ve bu kanaatini mezkûr ibadetin gereğininin yapılmaması halinde kıyamet günü karşılaşılabilecek akıbet⁵⁴⁹ vurgu yapan "Zekâtını vermeyen insanların mallarının kel bir yılana⁵⁵⁰ dönüşeceği ve sahibini kovalayacağı"ndan bahseden haberi tahrir etmiştir.⁵⁵¹ Ayrıca Buhârî, Hz. Peygamber'in Dımâm b. Sa'lebe'ye namaz, oruç ve zakâtı emretmesi karşısında onun bahse konu farzlar dışında bir şey yapmayacağını söylemesi üzerine "Şayet dediklerini yaparsa kurtuldu gitti."⁵⁵² yine zekat kadar güçlü olamdığı halde nezrini yerine getiremeden⁵⁵³ vefat eden bir kadının oğluna "Bunu onun adına sen yap"⁵⁵⁴ buyurmasını şartları haiz zekat ibadetinin her halükarda ifa edilmesinin gereği olarak zikretmiştir.⁵⁵⁵

Buhârî sözü edilen bahiste Ebû Hanife'yi⁵⁵⁶ kastederek zekâta tabi develeri olan bir kimsenin eda vaktinden önce bunları kesmesi, hibe etmesi veya satması şeklinde mezkûr ibadeti yerine

⁵³⁹ İbn Mâce, "Zekât", 5.

⁵⁴⁰ Ticaret malları ve toprak ürünlerinde bir yıl geçmesi şart değildir. bk. Mehmet Erkal, "Zekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

⁵⁴¹ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 1/371.

⁵⁴² Serahsî, *el-Mebsût*, 2/167.

⁵⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/166.

⁵⁴⁴ Nevevî, *el-Mecmû'*, 5/364.

⁵⁴⁵ Nevevî, *el-Mecmû'*, 5/364.

⁵⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi*, 9/236.

⁵⁴⁷ Çiftçi, *Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadisin Fikhî Yaklaşımları*, 89.

⁵⁴⁸ Onun bu konuda tasarrufun kendisini değil de maksadı esas alması hususunda bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/315.

⁵⁴⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/313.

⁵⁵⁰ Zekâtını vermeyen deve sahiplerinin kıyamet günü ilgili deve tarafından çiğneneceği de rivayetlerde varit olmuştur. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/512; Buhârî, "Hiyel", 3.

⁵⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/22, 13/513; Buhârî, "Hiyel", 3; İbn Mâce, "Zekât" 3.

⁵⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/13; Buhârî, "Îmân" 33, "Savm", 1, "Hiyel" 3; Müslim, "Îmân" 2.

⁵⁵³ Buhârî'nin bu hadisi zikretmesi zekâtın nezirden daha üstün bir sorumluluk olması hasebiyle ondan kaçmanın caiz olmadığı ve muhakkak ifa edilmesi gerektiği olduğu söylenmiştir. bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/111.

⁵⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/169; Buhârî, "Eymân ve'n-nüzûr", 30, "Hiyel", 3; Müslim, "Nezr" 1; Tirmizî, "Nüzûr ve'l-eymân", 18.

⁵⁵⁵ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/104.

⁵⁵⁶ Buhârî'nin İnsanlardan birisi ifadesiyle kimi kastettiği hususunda ihtilaf edilmiştir. Onun bu ifadesiyle Ebû Hanife'yi ya da genel olarak Hanefî âlimleri kastettiği söylenmiştir. Zira bu ifade onun için sadece Buhârî tarafından kullanılmamıştır. Kendisinin hocalarından Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, İmam-ı A'zam ve öğrencileri için yazdığı reddiye kitabını Harem'de okurken "insanlardan birisi" ifadesini kullanmış, neden isim vermediği sorulduğunda ise

getirmemeye yönelik bir hile yapması halinde tekliften kurtulacağı yönünde açıklamada bulunmuştur. Böylece o, İmam-ı Azam'ı bahse konu içtihadı sebebiyle ilgili meselede hile yapmakla itham etmiştir.⁵⁵⁷

2.5. Muamelatta Hiyel

Buhârî, insan haklarıyla bağlantılı olması ve en fazla bu alanda uygulanması sebebiyle hiyel kitabında muâmelât konularındaki hilelere genişçe yer vermiş, burada kişilerin haklarını ihlal edecek durumları eleştirmiştir.

2.5.1. İhtiyaç Fazlası Suyun Kullanımına Engel Olmak

İrtifak hakları⁵⁵⁸ kapsamında değerlendirilen ve bir gayrimenkul sahibinin başkasına ait su kaynağından arazisini sulama ya da farklı amaçlarla su temin etme hakkı diye tanımlanan hakku's-şirbin,⁵⁵⁹ varlığından, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde⁵⁶⁰ bahsedilmiş ve bu bağlamda böylesi bir durumun dikkate alınması istemiştir.⁵⁶¹ Nitekim Allah Teâlâ Sâlih (as.) devesinden bahsederken, "Onun bir su içme hakkı vardır..."⁵⁶² buyurarak bu gerçeğe işaret etmiş, Hz. Peygamber de insanların su, ot ve ateşin⁵⁶³ herkes tarafından kullanılabilceğini beyan etmiştir.⁵⁶⁴ Dolayısıyla mülkiyeti kimsenin elinde bulunmayan⁵⁶⁵ bir yerleşim alanında sözü edilen nesnelere civarda meskûn olanların belirli ölçülerde⁵⁶⁶ yararlanması söz konusu olup

Hanefîlerin isminin bu mübarek beldeye anılmaya layık olmadığını ifade etmiştir. Buna mukabil bazıları ise bu ifadelerin tahkir için değil tazim için kullanıldığını, bunun saygıdan dolayı yapıldığını söylemişlerdir. Ayrıca Aynî, her ne kadar bu ifadelerin bir kısmıyla İmam-ı A'zam kastedilmiş olsa da bu görüşlerin ilk defa onun tarafından dile getirilmediği, kendisinden önce pek çok ilim adamının da bu görüşleri benimsediğini, dolayısıyla konuyla ilgili farklı kişilerin de burada eleştirilmiş olabileceğine işaret etmiştir.

Mezkûr ifadeyle zekât gibi konularda hileyi caiz gören Ebû Yûsuf'un ima edildiği de söylenmiştir. Buna karşın İmam Muhammed'in kastedildiğini söyleyenler de olmuştur. Çünkü mahkemede tek tercümanın yeterli olması noktasında Ebû Hanife ile Buhârî ittifak halindeyken, İmam Muhammed burada iki kişinin gerekli olduğunu söylemiştir. Aynı konuda Buhârî ile ihtilaf etmesi sebebiyle İmam Şâfi'nin de işaret edilmiş olması mümkün görülmüştür. Ayrıca İsa b. Eban'ı veya İmam Züfer'i de kastedilmiş olabileceği nakledilmiştir. Fakat eleştirilerin çoğunun Ebû Hanife tarafından kabul edilen hususlar olması eleştirilen kişinin o olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. bk: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/331; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/210; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 11/154; Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 4/381; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i-Muhtâr*, 2/143; Keşmirî, *Feyzü'l-bârî*, 6/496; Ebû't-Tayyib Şemsü'l-Hak Azîmâbâdî, *Rafû'l-iltibâs 'an ba'zi'n-nâs* (yy.: Dârü's-Sahve, ts.), 18; Acar, *Eser-Rey Ayrışmasında Buhârî-Şâfi İlişkisi*, 321; Çiftci, *Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadisin Fikhî Yaklaşımları*, 26; Gürler, *Ehl-i Hadis*, 173; Kadir Gürler, *Buhârî'nin Ba'du'n-Nâs Polemiği: Aynî'nin Ebû Hanife Savunusu* (Çorum: by., 2015), 72.

⁵⁵⁷ Gürler, *Buhârî'nin Ba'du'n-Nâs Polemiği: Aynî'nin Ebû Hanife Savunusu*, 73.

⁵⁵⁸ İrtifak hakkı bir gayrimenkul üzerinde başkasına ait diğer bir akar yararına kurulmuş olan ve hak sahibine sınırlı bir yararlanma imkânı sağlayan aynî intifa hakkı şeklinde tanımlanmaktadır. bk. Abdülkerim Zeydân, *el-Medhal* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1443), 219.

⁵⁵⁹ İslam hukukçuları şürb ve şirb ayrımı yapmışlar, Bir kişinin kendisinin ve hayvanlarının su içme hakkına şürb; bağ ve bahçesini sulamak için suda nöbetleşmek ve onda bir pay sahibi olmayı şirb olarak tanımlamışlardır. bk. Aynî, *el-Binâye*, 12/312; Zeydân, *el-Medhal*, 220.

⁵⁶⁰ Muvatta, "Akziye", 30; Buhârî, "Müsâkât", 3; Müslim, "Müsâkât", 36; Ebû Dâvûd, "Buyû", 63.

⁵⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi*, 13/131.

⁵⁶² eş-Şuarâ 26/155.

⁵⁶³ İbn Mâce, "Ruhûn", 16.

⁵⁶⁴ Hz. Peygamber bir başka rivayette bunu yapanların Allah'ın rahmetinden uzaklaşacağını beyan etmiştir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/255, 632.

⁵⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/335.

⁵⁶⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/61.

hiçbir kimsenin bir diğerini bu imtiyazdan mahrum etme⁵⁶⁷ hakkının olmayacağı⁵⁶⁸ söylenmiştir.⁵⁶⁹ Bu doğrultuda devlet tarafından mezkûr toprak parçası kendisinin istifadesine verilen kimse su içme /şefe hakkını engelleme gibi⁵⁷⁰ bir faaliyet içerisinde bulunamaz.⁵⁷¹ Zira Hz. Peygamber İhtiyaç fazlası suyun engellenemeyeceğini belirtmiş aksi davranışın⁵⁷² yetiyecek ot ve çayır gibi mahsulün azlığı sebebiyle canlıların zarar göreceğini ifade etmiştir.⁵⁷³ Hatta o (sav.) böyle davrananların Allah'ın rahmetinden mahrum kalacaklarını da ifade etmiştir. Netice itibariyle bahse konu kısıtlamadan hem insanlar hem de sahip oldukları hayvanlar⁵⁷⁴ farklı şekillerde zarar göreceklere için Allah Resulü (sav.) bu uygulamaya karşı çıkmıştır. Muhtemelen Buhârî Resul-i Ekrem'in meseleye dair irad ettiği bu hükmü tüm canlılara zarar verme ihtimali olan hilenin⁵⁷⁵ önüne geçme nev'inden kabul etmiş ve bu sebeple de mezkûr rivayeti hiyel bölümünde tahriç etmiştir.

2.5.2. Hibeden Dönmek

Teberru' ve bağışlama anlamlarına gelen hibe,⁵⁷⁶ bir malın bedelsiz⁵⁷⁷ bir şekilde bir başkasının mülkiyetine geçirilmesi demektir.⁵⁷⁸ Bu kelime gerek Kur'an-ı Kerim'de⁵⁷⁹ gerekse de rivayetlerde⁵⁸⁰ türevleriyle birlikte geçmektedir. Rivayet kaynaklarında önemli bir yer teşkil eden hibe hadisleri, Kitâbu'l-hibe bölümlerinde derlenmiştir.

Hibe gönüllü bir şekilde bağışta bulunma olması hasebiyle, bu işlemde bulunanın infakından dönmesi Hz. Peygamber tarafından kınanmış ve ilgili eylem kustuğunu yiyen köpeğin davranışına benzetilmiş ve bu durumun Müslümana yakışmadığı⁵⁸¹ ifade edilmiştir. Rivayete göre Hz. Ömer, hibe ettiği bir atın sahibi tarafından yeterince bakılmadığını gördüğünde onu satın almak istemiş ve durumu da Hz. Peygamber'e iletmişti. Ancak Allah Resulü (sav.) parası

⁵⁶⁷ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 4/297.

⁵⁶⁸ Fakat bir kimse bu bölgenin etrafını çevirip de ihraz altına alırsa artık burası kendi mülkü olur ve bundan dolayı mezkûr bölgede bulunan nesnelere istifade etmeye diğer insanlardan daha fazla hak sahibi olur. bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 10/80; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 12/194.

⁵⁶⁹ Zeydân, *el-Medhal*, 240.

⁵⁷⁰ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 4/297.

⁵⁷¹ Bu konuda iki istisnadan söz edilmiştir. bk. Zeydân, *el-Medhal*, 240.

⁵⁷² "لا يُمْنَعُ فَضْلُ الْمَاءِ لِیُفْنَعُ بِهِ فَضْلُ الْكَلْبِ" "İhtiyaç fazlası su menedilmez. Zira bununla otun fazla olması menedilmiş olur." Mezkûr hadis bu şekilde tercüme dilmesinin sebebi rivayette geçen "lâm"ın talîl değil akîbet âkîbet manasına gelmesi sebebiyledir. bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 12/194.

⁵⁷³ Muvatta, "Akziye", 29; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 12/276, 13/447; Buhârî, "Müsâkât", 3, "Hiyel" 5; Müslim, "Müsâkât", 36; İbn Mâce, "Ruhûn", 19; Ebû Dâvûd, "Buyû", 62.

⁵⁷⁴ Burada yapılan işlem suyun otlara ulaşmasını engelleyerek bu nebatatın çıkmasına mani olmak, Böylece de burada hayvanların otlamasına engel teşkil etmek şeklindedir. Dolayısıyla burada otlayan sürü için başka bir yer aranması ve buranın terk edilmesi gerekli olmaktadır. bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/335; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 12/194.

⁵⁷⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 12/194.

⁵⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 1/804.

⁵⁷⁷ Tanımdaki ivazsız ve temlik kaydı büyük bir önem taşımaktadır. Zira ivazsız oluşu onu satım akdinden, tamlik kaydı ise âriyet ve borçtan ayırt etmektedir. bk. Mehmet Koç, "İslam Hukukunda Hibeden Dönmeyi Engelleyen Sebepler (Osmanlı Uygulaması) = Reasons Preventing Refusal from Grant in Islamic Law (Ottoman Application)", *Darü'lhadis: İslami Araştırmalar Dergisi* (2022), 1-37.

⁵⁷⁸ Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye*, 241.

⁵⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/8; el-En'âm, 6/84.

⁵⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 3/236; Buhârî, "Hibe", 12.

⁵⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 3/365, 4/320, 4/394, 395, 5/148, 241; Buhârî, "Hibe", 12, 28, "Cihâd", 136, "Hiyel", 14; Müslim, "Hibât", 7, 8; İbn Mâce, "Hibât", 5; Ebû Dâvûd, "Buyû", 83; Tirmizî, "Buyû", 62.

verilerek dahi olsa söz konusu işlemde dönülemeyeceğini beyan ederek hibeden dönmeye cevaz vermemiştir.⁵⁸² Buradan hareketle böylesi bir alışverişin hukukî sonuç doğurmayacağı⁵⁸³ ve bunun sünnete aykırı⁵⁸⁴ olduğu ifade edilmiştir.⁵⁸⁵ Buhârî de ilgili meselede aynı yaklaşımı⁵⁸⁶ sergilemiş,⁵⁸⁷ kabz gerçekleşikten sonra rücûyu uygun görmemiştir.⁵⁸⁸ Nitekim o, hibeden dönmenin helal olmadığına dair belirlediği bâb başlığıyla da bu düşüncesini ortaya koymuştur.⁵⁸⁹ Dolayısıyla Buhârî⁵⁹⁰ mezkûr tavrı hile kapsamında değerlendirmiş ve bu bağlamda zekâta tabi olmamak için bir başkasına bin dinar hibe eden kimsenin yıllar sonra akdinden rücu etmesi halinde hem hibe edenden hem de hibe edilenden zekât borcu düşeceğini söyleyenleri bu konuda sünnete muhalefet etmekle⁵⁹¹ suçlayarak⁵⁹² böylesi bir yaklaşım sergileyen Ebû Hanife'yi⁵⁹³ tenkit etmiştir.⁵⁹⁴

Aynî ise, sözü edilen mevzuda Buhârî'nin İmâm-ı Âzam'ı haksızca itham ettiğini belirterek⁵⁹⁵ ve bu doğrultuda Ebû Hanife'nin hibeden dönmeyi;⁵⁹⁶ yabancıya yapılmış, teslim edilmiş olması ve rücûya mani durumlardan birinin bulunmaması gibi kayıtlarla⁵⁹⁷ sınırladığını ifade etmiştir.⁵⁹⁸ Bu sebeple onun her durumda ilgili işlemi kabul ettiğini söylemek doğru olmayacağı gibi cumhurun da hiçbir şekilde rücûyu caiz görmediğini söylemek isabetli

⁵⁸² Buhârî, "Hibe", 28.

⁵⁸³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/346.

⁵⁸⁴ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 24/87.

⁵⁸⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/138.

⁵⁸⁶ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 24/87.

⁵⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/235.

⁵⁸⁸ Şafîi, Malîkî ve Hanbelîler de hibeden rücu etmenin caiz olmadığını söylemişler, bunun hem şer'î hem de akli olarak batıl olmasının açık olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca onlara göre pek çok ayet verilen sözde durmayı emredip, bundan caymayı nehyetmişken ve hibeden dönmenin de onun amacına ters olduğu açıkken vâhibin böyle bir şey yapmasını imkân dâhilinde görmemişlerdir. bk. Nevevî, *el-Mecmû'*, 15/382; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/235; İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkâ'in*, 2/239; Ayhan Hıra, "Klasik Fıkıh Kaynaklarında Hibeden Dönme Meselesine İlişkin Temel Yaklaşımlar = The Fundamental Approaches on Topic of Returning from the Donation in Classical Fiqh Resources", *The Journal of Academic Social Science Studies* 58 (2017), 237-250.

⁵⁸⁹ Onun bu konuda açtığı bâb "Kimseye hibesinden ve sadakasından dönmek helal değildir." şeklindedir. bk. Buhârî, "İtk", 58.

⁵⁹⁰ Buhârî'nin hibe konusunda "İnsanlardan birisi dedi ki" diyerek Ebû Hanife'yi eleştirdiği konulardan birisi de "Bu cariyeyi senin hizmetine verdim" ifadesinin hibe değil âriyet anlamına gelmesidir. Zira Hanefîlerde bu ifade hibe değil âriyet anlamına gelirken, Buhârî bunun hibe anlamına geleceğini söylemektedir. bk. Serahsî, *el-Mesûât*, 12/95; Aynî, *Umdetu'l-kârî*. 13/189; Çiftçi, *Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadisin Fikhî Yaklaşımları*, 155.

⁵⁹¹ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1727.

⁵⁹² Ebü't-Tayyib Şemsü'l-Hak Azîmâbâdî, *Rafû'l-iltibâs 'an ba'zî'n-nâs* (yy.: Dârü's-Sahve, ts.), 126.

⁵⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/346.

⁵⁹⁴ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/113.

⁵⁹⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/121.

⁵⁹⁶ Konuyla ilgili ihtilaflar için bk. Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed Zemahşerî, *Ruûsü'l-mesâil*, thk. Abdullah Nezîr Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1407), 550.

⁵⁹⁷ Hanefîlere göre hibeden dönmenin iki çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan ilki temlik edilen malın kabzedilmesinden önce yapılan rücutur ki burada hibeden dönme noktasında hiçbir beis bulunmamaktadır. Bu uygulamanın ikinci çeşidi kendisine hibe yapılan kişinin bunu kabzetmesinden sonra yapılan rücutur. Hanefî âlimler burada hibeden dönebilmek için bunun eşler arasında olmaması, kendisine hibe edilen kişinin hayatta bulunmaması, malın telif edilmemesi, bir bedel karşılığında alınmaması, malda ziyade meydana gelmemesi, taraflar arasında akrabalık bağı olmaması ve mevhubun kendisine hibe edilenin elinden çıkmaması gibi bazı şartlar öne sürmüşler, bunların olmadığı durumlarda hibeden dönülmeyeceğini beyan etmişlerdir. bk. Serahsî, *el-Mesûât*, 12/61; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 6/130; Aynî, *el-Binâye*, 10/185; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/121; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 9/43; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-ehur*, 3/601; Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkam şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 124.

⁵⁹⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/121.

gözükmemektedir.⁵⁹⁹ Hanefiler mezkûr hususta Hz. Ömer'e nispet edilen "Hibede bulunup karşılığını göremeyen kimse onu almaya hak sahibidir."⁶⁰⁰ İfadesini de delil olarak kullanmışlardır.⁶⁰¹ Ayrıca Hanefiler⁶⁰² Buhârî'nin hiyel bölümünde rivayet ettiği hadisi reddetmemişler, Hz. Ömer'in ifadesiyle bu haberi cem ederek her ikisiyle de amel etmişlerdir. Bu bağlamda onlar Hz. Peygamber'in konuya dair ifadesinin haramlık değil kerâhet⁶⁰³ ifade ettiğini ve ilgili beyanın ahlakî bir olgunluğa ulaştırmaya yönelik tavsiyeden ibaret olduğunu söylemişlerdir.⁶⁰⁴

2.5.3. Şigâr ve Mut'a Nikâhı

Cinsî münasebet⁶⁰⁵, ve evlilik⁶⁰⁶ manlarında kullanılan nikâh, evlenme engeli bulunmayan erkek ve kadının geçici olmaksızın hayatlarını birleştirmelerini sağlayan akdi ifade etmektedir.⁶⁰⁷ Allah Teâlâ "İçinizden evli olmayanları, köle ve câriyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin..."⁶⁰⁸ beyanıyla,⁶⁰⁹ Hz. Peygamber de bu doğrultudaki hadisleriyle evlenmeyi teşvik etmiş ve bunun kendi sünneti olduğunu açıklamıştır.⁶¹⁰

Kur'an-ı Kerim nikâhın taraflar arasında bazı hakları gündeme getirdiğini belirterek erkeklerin mehir verme yükümlülüğünden bahsetmiştir.⁶¹¹ Bu bağlamda mehir, erkeğin evlenirken kadına verdiği meblağ ve maldır.⁶¹² Hz. Peygamber (sav.) mehri yerine getirilmesi gerekli önemli bir sorumluluk⁶¹³ olarak değerlendirmiş ve bunu da evliliklerinde uygulayarak örnek olmuştur.

Allah Resulü Cahiliye Dönemi'nde yapılan⁶¹⁴ ve İslam'a aykırı bir görüntü arz eden evlilik şekillerini kaldırmıştır.⁶¹⁵ Bunlar arasında bir kişinin kendi kızını diğerine, diğerinin de kızını berikine vermek suretiyle mehir olmaksızın⁶¹⁶ icra edilen şigâr⁶¹⁷ nikâhı da bulunmaktadır.⁶¹⁸

⁵⁹⁹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 15/382.

⁶⁰⁰ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 9/106, (No: 16523)

⁶⁰¹ Bu hadisin Buhârî ve Müslim tarafından rivayet edilmese de onların sıhhat şartlarını taşıdığı söylenmiştir. bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/121.

⁶⁰² Hanefiler hibeden dönmenin caiz olmadığını, babanın oğluna yaptığı hibeden dönmesinin bundan istisna olduğundan bahseden rivayeti de reddetmemişler, bunun mahkeme ve hâkimin hükmü olmaksızın dönebilir olarak te'vil etmişlerdir. Bunun dışındakilerde hâkimin hükmü olması gerekmektedir. Zira Ebû Hanife hibe edenin mahkeme kararı olmadan malını geri alamayacağını kendisine hibe yapılan kişinin bu süre zarfında yaptığı tasarruflarının geçerli olduğunu söylemiştir bk. İbn Mâce, "Hibât", 2; Şeybânî, *el-Mehâric*, 19; Serahsî, *el-Mebsût*, 12/85; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 3/51.

⁶⁰³ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/121.

⁶⁰⁴ Aynî, *el-Binâye*, 10/190.

⁶⁰⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 3/63.

⁶⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 2/625.

⁶⁰⁷ Fahrettin Atar, "Nikâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

⁶⁰⁸ Nûr 24/32.

⁶⁰⁹ Hanefilerde nikâh sadece dünyevî bir akit değil, aynı zamanda ibadettir. bk. Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 2/229.

⁶¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/122, 132, 184, 304; Buhârî, "Savm", 10, "Nikâh" 2; Müslim, "Nihâh", 1400.

⁶¹¹ en-Nisa 4/4.

⁶¹² Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 2/286.

⁶¹³ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 2/54.

⁶¹⁴ bk. Cevat Ali, *el-Mufasssal*, 10/205.

⁶¹⁵ Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 344.

⁶¹⁶ Zeydân, *el-Medhal*, 27.

⁶¹⁷ Cevat Ali, *el-Mufasssal*, 10/209.

⁶¹⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 20/108.

Nitekim bu bağlamda Buhârî mezkûr nikâhın batıl⁶¹⁹ olduğunu belirtip,⁶²⁰ bunun evlilik görüntüsü altında bir hile olduğunu düşünerek,⁶²¹ Resulullah'ın bu uygulamayı yasakladığına dair beyanına⁶²² yer vermiştir. Buradan hareketle bu tür bir evlilik akdini geçerli sayıp evliliğin mehri misille devam edebileceğini söyleyen⁶²³ Hanefileri tenkit etmiştir.⁶²⁴ Zira onlar mehir olmaksızın yapılan evliliğin fasit akit ile ortadan kalkmayacağı,⁶²⁵ mehr-i misil⁶²⁶ vermekle sahih hale geleceğini ifade etmişlerdir. ⁶²⁷ Ancak Buhârî'nin bu yaklaşımı yerinde olmadığı söylenerek eleştirilmiş⁶²⁸ ve Hanefilerin bu husustaki tutumlarının hileyle bir ilgisinin bulunmadığı ifade edilmiştir.⁶²⁹ Onlar mehir belirlenmeden kıyılan nikâhta akdin gerekli şartları haiz olduğunu, belirlenmeyen tayin edilmeyen miktarın ise mehr-i misil⁶³⁰ ile karşılanacağını beyan etmişlerdir. ⁶³¹ Çünkü ilgili ekol şigâr ile ilgili rivayette yer alan nehyin mehrin ortadan kaldırılmasına yönelik olduğunu ve ortaya çıkan fasit şartın düzenlenerek akdin sahih hale getirilmesinin mümkün olduğu kanaatini serdetmişlerdir. ⁶³²

Buhârî'nin hiyel bölümünde tahrîç ettiği hususlardan bir diğeri de menfaat ve faydalanma⁶³³ anlamlarında kullanılan ve yine cahiliye dönemi nikâh türlerinden biri olarak sayılan mut'adır.⁶³⁴ Bir erkeğin belli bir ücret karşılığında bir kadınla muayyen bir süre için evlenmesi şeklinde ifâ edilen bu nikâh, Hz. Peygamber tarafında veda hutbesinde yasaklanmıştır.⁶³⁵ Buhârî konuyla ilgili nikâh fasit, şart batıl⁶³⁶ görüşünde olduklarını iddia ettiği⁶³⁷ Hanefileri bu meselede de bir tür hileye müracaat ettiklerini söyleyerek tenkit etmiştir.⁶³⁸ Nitekim o, İbn Abbas'ın mut'a nikâhında bir beis görmediğine dair gelen haber karşısında Hz. Ali'nin, "Allah Resülü Hayber günü mut'a nikâhını yapmaktan nehyetti." ⁶³⁹ Rivayetini incelediğimiz bölümde tahrîç etmiştir.⁶⁴⁰

⁶¹⁹ Şigâr nikâhının hükmü konusunda Mâlik, Şâfiî ve Ahmet b. Hanbel batıl ve geçersiz olduğunu söylemişlerdir. Onlar hadisin zahirini esas alarak nikâhta mehir vermemek üzere bir şart koşmanın bu akti batıl hale getireceğini düşünmüşlerdir. bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/218; İbn Abdilber, *et-Temhîd*; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/163.

⁶²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/327.

⁶²¹ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/106.

⁶²² Muvatta, "Nikâh", 24; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/122, 318, 9/216, 13/236; Buhârî, "Nikâh", 29, "Hiyel", 4; İbn Mâce, "Nikâh", 16; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 14.

⁶²³ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1723.

⁶²⁴ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/112.

⁶²⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 12/142.

⁶²⁶ Serahsî, *el-Mebûsât*, 5/62.

⁶²⁷ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 24/78.

⁶²⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/112.

⁶²⁹ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 8/40.

⁶³⁰ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i*, 2/276.

⁶³¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/249.

⁶³² Serahsî, *el-Mebûsât*, 5/105.

⁶³³ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 22/182.

⁶³⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/225.

⁶³⁵ Mut'a nikâhının ne zaman ve nasıl yasaklandığıyla ilgili kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. bk. BunYavuz Ünal, "Hadis Verilerine Göre Mut'a Nikâhı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1993), 155-179.

⁶³⁶ Bir başka iddiası için bk. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1723.

⁶³⁷ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1723.

⁶³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/334.

⁶³⁹ Buhârî, "Hiyel", 4; Müslim, "Nikâh", 31; "İmâre", 22; İbn Mâce, "Nikâh", 44.

⁶⁴⁰ Bu hadis Hanefilerin de amel ettikleri rivayetlerdendir. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/248.

Aynî Buhârî'nin mezkûr kısımda ilgili rivayete yer vermesini tenkit ederek uygun görmemiş⁶⁴¹ ve sözü edilen nikâhın batıl olduğu hususunda icamanın⁶⁴² varlığından bahsetmiştir.⁶⁴³ Dolayısıyla Hanefîler de mut'anın neshedildiğini ve böylesi bir akdin caiz olmadığını beyan etmişlerdir. Bu sebeple Buhârî'nin mezkûr mevzuda Hanefîlerin tümünü değil İmam Züfer'i kastetmiş olmasının mümkün olduğu⁶⁴⁴, zira mezhep içinde muvakkat nikâha sadece onun cevaz verdiği⁶⁴⁵ şartın fasit olduğu⁶⁴⁶ ve bunun da nikâhı batıl hale getirmeyeceğini ifade ettiği söylenmiştir.⁶⁴⁷ Ancak Aynî bu söyleme de karşı çıkmış, Züfer'in içtihadının denildiği yönde olmadığını belirtmiştir.⁶⁴⁸

2.5.4. Neceş

Yaymak ve duyurmak⁶⁴⁹ anlamlarına gelen neceş kişinin satın almak istemediği bir malı alıcı gibi davranarak,⁶⁵⁰ araya girip fiyat yükseltmesi⁶⁵¹ demektir.⁶⁵² Cahiliye döneminde oldukça yaygın bir şekilde icra edilen bu faaliyet⁶⁵³ satıcı tarafından müşterinin aldatılması ve haksız rekabete⁶⁵⁴ sebep olacağı⁶⁵⁵ düşüncesiyle Hz. Peygamber'in⁶⁵⁶ müdahalesine maruz kalmış ve yasaklanmıştır.⁶⁵⁷

Buhârî, tetkit ettiğimiz bu kısımda Allah Resulü'nün (sav.) neceşi yasakladığına dair habere yer vermiş ve bu davranışı hile⁶⁵⁸ olarak görmüştür.⁶⁵⁹ Dolayısıyla başkalarının hukukunu çiğneyen bir içeriğe sahip olması⁶⁶⁰ sebebiyle de böylesi bir aldatmayı⁶⁶¹ hile çerçevesinde ele alıp işlemiştir. Hanefîler de bu mevzuda müşteriye zarar vermesi açısından ilgili yaklaşımı hile kabul etmişler⁶⁶² ve alınmayacak bir mala talip olmayı caiz addetmemişlerdir.⁶⁶³ Bu açıdan hem

⁶⁴¹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/113.

⁶⁴² Bu noktada şîa'nın bir muhalefeti mevcut olsa da bu durum icmaya zarar vermemektedir.

⁶⁴³ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/106.

⁶⁴⁴ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/106.

⁶⁴⁵ Muvakkat nikâh ile mut'anın farkın birisinin evlilik lafızlarıyla kurulması diğerinin ise bu şekilde kurulmaması olduğu söylenmiştir. Fakat bu görüş Hanefî alimler tarafından da eleştirilmiş, akitlerde aslolanın maksatlar olduğu, lafızlar olmadığı söylenmiştir. bk. Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i*, 2/272.

⁶⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/334.

⁶⁴⁷ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 24/78.

⁶⁴⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/113.

⁶⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 6/351.

⁶⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/355.

⁶⁵¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/476.

⁶⁵² Zeydân, *el-Medhal*, 36.

⁶⁵³ Cevat Ali, *el-Mufasssal*, 14/77.

⁶⁵⁴ Tîbî, *Şerhu't-tîbî*, 7/2142.

⁶⁵⁵ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 10/26.

⁶⁵⁶ Hz. Peygamber'in pazarlık üstüne pazarlık yapmayı yasaklaması için bk. Muvatta, "Buyû", 96; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/339, 15/270; Buhârî, "Buyû", 67; Müslim, "Buyû", 11, "Birr", 29, 32; Ebû Dâvûd, "Buyû", 48.

⁶⁵⁷ Muvatta, "Buyû", 97; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/104; Buhârî, "Hiyel", 6; Müslim, "Buyû", 13; İbn Mâce, "Ticârât", 14; Ebû Dâvûd, "Buyû", 46.

⁶⁵⁸ Hattâbî, *A'lâmü'l hadîs*, 2/1046.

⁶⁵⁹ Buhayrî, *el-Hiyel*, 135.

⁶⁶⁰ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 24/114.

⁶⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/355.

⁶⁶² İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 8/211.

⁶⁶³ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i*, 5/233.

Buhârî hem de Hanefiler neceş usulünü ticaretin dengelerini bozacağı ve insanlara zarar vereceği yönüyle tasvip edilmeyen hile kapsamında değerlendirmişlerdir.

2.5.5. Yetim Kızların Mehri

Sevmek, yönelmek, yakın olmak ve bir işi üstlenmek⁶⁶⁴ anlamlarına gelen velâyet kişinin rızası olsun ya da olmasın sözünün başkası adına geçerliliğini ifade etmektedir.⁶⁶⁵ Dinde cana, mala ve hem cana hem mala olmak üzere üç çeşit velâyet tesis edilmiştir.⁶⁶⁶ Bunlardan ilkinin teşkil eden cana velayetin bir şekli de himayesi altında bulunan bir kimseyi rızasını gözetmeden evlendirebilme yetkisini ihtiva eden velâyet-i icbâr⁶⁶⁷ olup, bu yetki ancak işlerini deruhte edecek şahsın küçük⁶⁶⁸, deli ve ma'tuh olması gibi durumlarda tevdi edilmiştir.⁶⁶⁹ Bu bağlamda veli sözü edilenleri iznin olup olmamasına bakmaksızın evlendirebilme ve mehr-i misilden az olmamak kaydıyla mehir takdir edebilme yetkisine sahip olur.⁶⁷⁰ İslam hukukunda evlilik akdinin taraflarından olan erkek aynı zamanda veli⁶⁷¹ olabilme selahiyetine de sahip olduğu için⁶⁷² mehir tayininde bulunabilmektedir.⁶⁷³ Ancak babanın haricinde nikâhta mehr-i misilden daha az bir miktarı kabul görmemiş,⁶⁷⁴ bu sebeple onun dışındaki kimselerin buna yönelik ta'yini işlevsellik kazanmamıştır.

Buhârî inceleme konusu yaptığımız bölümde, velâyetini üstlendiği yetim kız⁶⁷⁵ ile evlenmek isteyen kimsenin durumunu gündeme getirmiş, konuyla ilgili "Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın..."⁶⁷⁶ ayetini Urve b. Zübeyr'in (öl. 94/713) Hz. Âişe'ye (öl. 58/678) sormasını, Âişe (ra.) ise ilgili beyana yönelik yaptığı açıklamada sözü edilen kızların mehirlerini tam olarak vermedikçe onlarla evlenmenin yasaklandığı yönündeki açıklamasını rivayet etmiştir.⁶⁷⁷ Musannif ilgili haberi himayesi altında bulunan yetim kızlarla evlenirken mehirleri hususunda hile yaparak⁶⁷⁸ emsalinin altında bir bedel ödemek suretiyle karşı tarafa zarar verenlerin bu davranışlarını tenkit etmek üzere tahrir etmiş⁶⁷⁹ ve böylece bu eylemin caiz olmadığına işaret etmiştir.

⁶⁶⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 8/366; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 15/406.

⁶⁶⁵ Bereketî, *et-Ta'rîfâtü'l-fıkhiyye*, 239.

⁶⁶⁶ Başkasını evlendirip evlendirememesi açısından velâyet-i hâs ve velâyet-i âm şeklinde yapılan taksim için bk. Halil İbrahim Acar, *İslam Aile Hukuku* (İstanbul: Ensar, 2018), 124.

⁶⁶⁷ Aynî, *el-Binâye*, 5/186.

⁶⁶⁸ Şâfiilerde velâyet sebebi küçüklük değil bekârettir. bk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *el-Ahvâlü's-şahsiyye fi's-şer'âti'l-İslamiyye me'l-işârâti ilâ mukâbeleti'hâ fi's-şer'âti'l-uhrâ* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 1440), 68.

⁶⁶⁹ Muhammed Muhyiddin, *el-Ahvâlü's-şahsiyye*, 68.

⁶⁷⁰ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 2/38.

⁶⁷¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/219.

⁶⁷² Bu noktada mezhepler arasındaki ihtilaflar için bk. Acar, *İslam Aile Hukuku*, 124.

⁶⁷³ Aynî, *el-Binâye*, 5/122.

⁶⁷⁴ Zemahşerî, *Ruûsü'l-mesâil*, 255.

⁶⁷⁵ Burada bahsedilen kimselerin özellikle "yetim kızlar" olması, onların mallarını korumaya güç yetirememeleri ve kocaları eğer onların mallarını batıl yollarla yemeye kalkarlarsa onlara engel olamamaları sebebiyledir. bk. Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh li şerhi'l-Câmi's-sahîh*, thk. Hâlid er-Ribât (Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429), 32/75.

⁶⁷⁶ en-Nisa, 4/3

⁶⁷⁷ Buhârî, "Şerike", 7, "Vesâyâ", 21, "Nikâh", 1, "Hiyel", 8; Müslim, "Tefsîr", 6, 7; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 12.

⁶⁷⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/114.

⁶⁷⁹ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/108.

Her ne kadar Buhârî bu hadisi hiyel kitabında tahrir etse de, mezkûr mesele mezhepler arasında ihtilaf konusu olmamıştır. Nitekim bu bölümü çeşitli konularda hileye başvuran Hanefîleri eleştirmek üzere telif etmiş olsa da onlar da ilgili bahiste sergilenecek her türlü aldatmayı uygun görmemişlerdir.⁶⁸⁰

2.5.6. Eşlerin Birbirleri Haklarına Riâyet Etmeleri

Allah Teâlâ "... Beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın..."⁶⁸¹ ayetiyle birden fazla evliliği izin vermiş⁶⁸² ancak böylesi bir durumda adaletin tesis edilemediği durumlarda tek eşliliği tavsiye etmiştir.⁶⁸³ Bu bağlamda Hz. Peygamber eşler arasında adaleti sağlamaya yönelik yaklaşımlar sergilemiş ve onların yanında kalma hususunda münâvebe usulünü kullanmış, bu arada gücü dâhilinde olmayan hususlarda Cenâb-ı Hakk'ın kendisini sorguya çekmemesi için niyazda bulunmuştur.

Hz. Peygamber ümmehâtü'l-mü'minînin yanlarında kalma süresi/kisim bir ölçüt belirlemiş, bu duruma titizlikle riâyet etmeye çalışmıştır.⁶⁸⁴ Rivayete göre bir defasında eşi Hafsa'nın⁶⁸⁵ (öl. 45/665 [?]) yanında normalden daha uzun bir müddet kalmış, bu arada kendisine ikram edilen bal şerbetinden içmişti ve bu durumdan haberdar olan Hz. Âişe Hz. Peygamber'in çevresine kendisinden kaynaklı kötü koku sebebiyle rahatsızlık vermektense endişe duyduğunu bildiği için için Sevede bint Zem'a'ya (öl. 23/644) ve Safiyye'ye (ra.) (öl. 50/670 [?]) bu konuda ona bir hile yaparız diyip Allah Resulü'nün yanına gelmesi halinde "Ey Allah'ın Resulü megâfir⁶⁸⁶ mi yedin." demesini tembihlemiştir. Bir müddet sonra Resul-i Ekrem Hz. Sevede'nin odasına girmiş ve o (ra.) senden bana gelen koku nedir diye sormuştu. Resulullah ise megâfir yemediğini, sadece bal şerbeti içtiğini söylemişti. Bunun üzerine Hz. Sevede arının urfut ağacından faydalanarak da bal yaptığını, bu sebeple kötü bir koku geldiğini söylemişti. Aynı olay Hz. Âişe'nin yanında da yaşanmıştı. Resulullah (sav.) tekrar Hafsa'nın (ra.) odasına girdiğinde yeniden bal şerbeti sunmuş Resul-i Ekrem de ona ihtiyacının olmadığını belirterek mezkûr içeceği kabul etmemişti. Meydana gelen bu hadiseden pişman olan Sevede (ra.) biz Resulullah'a bal şerbetini haram ettik ifadesini kullanmış, Hz. Âişe ise ondan susmasını talep etmiştir.⁶⁸⁷ Bu durumdan daha sonra haberdar olan Hz. Peygamber'in eşlerine îlâda bulunduğu⁶⁸⁸ ve sonrasında da tahrîm suresinin nazil olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁸⁹

⁶⁸⁰ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i*, 2/232.

⁶⁸¹ en-Nisa, 4/3

⁶⁸² Muhammed Muhyiddîn, *el-Ahvâlü's-şahsiyye*, 58.

⁶⁸³ en-Nisa, 4/3.

⁶⁸⁴ Ebû Dâvûd, "Nikâh", 38.

⁶⁸⁵ Bu kişinin Hafsa değil Safiyye veya Zeynep olduğu, Hafsa'nın Hz. Âişe'ye bu konuda destek çıktığı, bu sebeple bal şerbetini ikram eden kişinin Hafsa olmasının bir hata olduğu söylenmiş, burada doğru olanın Zeynep olması gerektiği beyan edilmiştir. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/119.

⁶⁸⁶ Meğâfir kötü kokan bir çiçektir bk. Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 24/85.

⁶⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/41; Buhârî, "Talâk", 8, "Eymân", 25, "Hiyel", 11; Müslim, "Talâk", 20, 21; Ebû Dâvûd, "Eşribe", 12.

⁶⁸⁸ İlâ hadisesinin bu olay üzerine değil, Hz. Peygamber'in bir sırrının eşi tarafından diğer eşlerine anlatılması üzerine cereyan ettiğine dair bk. Yılmaz, *Hadislerin Tespitinde Tâbînin Rolü*, 109.

⁶⁸⁹ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 8/159.

Buhârî ilgili haberde yer alan, “Bu konuda ona bir hile yaparız.”⁶⁹⁰ İfadesinden hareketle bu hadisi hiyel bölümünde tahrîç etmiştir.⁶⁹¹ Nitekim Hz. Peygamber de ismi geçen eşlerinin kendisine karşı yaptıkları mezkûr davranış sonucu helal olan bir şeyi haram kılma teşebbüsünde bulunmuş ve neticede Allah Teâlâ tarafından da böyle yapmaması konusunda uyarılmıştır. Böylece Buhârî, hilenin doğurduğu sonuçları açısından hane-i saadette yaşanan bir olayı⁶⁹² örnek olarak sunmuş ve konuya dair yaklaşımını net bir şekilde sergilemiştir.⁶⁹³

2.5.7. Nikâhta Yalancı Şahitlik

Haber vermek, hazır bulunmak ve tanık olmak⁶⁹⁴ gibi anlamlara gelen şehâdet, görülen veya duyulan bir olaya tanıklık etmek demektir.⁶⁹⁵ Kur’an-ı Kerim insanlar arası anlaşmazlıklarda şahit tutulmasını emretmiş,⁶⁹⁶ tanıkların sayıları,⁶⁹⁷ mahkemede nasıl davranacakları, olayın gizlenmemesi⁶⁹⁸ ve bu görevin ifası esnasında yalan söyleekten sakınılması⁶⁹⁹ şeklinde esaslar belirlemiştir. Hz. Peygamber de konuya dair açıklamalarda bulunmuş,⁷⁰⁰ hakka riayet etmeksizin yapılan şehâdeti şirkten sonra en büyük günah telakki etmiştir.⁷⁰¹

Tanıklık konusu hayatın her safhasında konu olabileceği gibi nikâh için de geçerlidir. Rivayete göre Hz. Peygamber, bekâr kızlardan izni alınmadıkça; dul kadınların ise onayları bulunmadıkça nikâhlarının geçerli olmayacağını buyurmuş, kendisine bekâr kızın izninin nasıl vuku bulacağı sorulduğunda ise sükûtun yeteceğini⁷⁰² beyan etmiştir. Mezkûr rivayetten hareketle Buhârî evlilik esnasında kızın iznini lüzumlu görmüş ve bu hususa yönelik yapılacak hileleri kabul etmemiştir. Nitekim o, bu yaklaşımın aksine böylesi bir nikâhın evlenecek erkek tarafından batıl olduğu bilmesine rağmen kızın rızasıyla evlendiğine dair yalancı şahit tutup, bunun da hâkim tarafından onaylanması halinde nikâhın sahih olduğunu⁷⁰³ söyleyen Ebû Hanife’yi tenkit etmiş⁷⁰⁴ ve söz konusu fetvasını sünnete aykırı bulmuştur. Ebû Hanife, meseleye dair hükmün hem kanunen hem de dinen geçerli olduğunu⁷⁰⁵ belirtse de⁷⁰⁶ öğrencileri Ebû Yûsuf⁷⁰⁷ ve İmam Muhammed⁷⁰⁸ mezkûr görüşü benimsememiş,⁷⁰⁹ bunun

⁶⁹⁰ Buhârî, “Tefsîr”, (2), 131, “Talâk”, 8, “Eymân”, 25, “Hiyel”, 11

⁶⁹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 12/343.

⁶⁹² Kastallânî, *İrşadü’s-sârî*, 10/112.

⁶⁹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 12/344.

⁶⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, 3/239.

⁶⁹⁵ Aynî, *el-Binâye şerhu’l-Hidâye*, 9/100.

⁶⁹⁶ en-Nisa, 4/6.

⁶⁹⁷ el-Bakara, 2/282.

⁶⁹⁸ el-Bakara, 2/283.

⁶⁹⁹ el-Hac, 22/30.

⁷⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/334, 29/145, 580; Buhârî, “Şehâdât”, 10, “Edeb” 6; Müslim, “İmân”, 38; İbn Mâce, “Ahkâm”, 32.

⁷⁰¹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 5/72.

⁷⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/367; Buhârî, “Hiyel”, 10.

⁷⁰³ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, 1725.

⁷⁰⁴ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 24/116.

⁷⁰⁵ Kirmânî, *el-Kevâkibü’l-d-derârî*, 24/82.

⁷⁰⁶ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/306.

⁷⁰⁷ Çiftci, *Ehl-i Re’y ve Ehl-i Hadisin Fikhî Yaklaşımları*, 142.

⁷⁰⁸ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’î*, 7/15.

⁷⁰⁹ Kastallânî, *İrşadü’s-sârî*, 10/111.

diyaneten karşılığının bulunmadığını belirtmişler⁷¹⁰ ve böylesi bir birlikteliği zina addetmişlerdir.⁷¹¹

Netice itibariyle mezkûr haberde yer alan izin isteme kaydının Ebû Hanife'nin meseleye dair fetvasını geçersiz⁷¹² hale getirdiği söylenmiştir.⁷¹³ Nitekim Buhârî görüşünü desteklemek üzere ilgili meselede görüşünü desteklemek üzere Hansa bint Huzam'ın (öl. ?) istemediği biriyle babası tarafından evlendirildiği, ancak onun Hz. Peygamber'e müracaat ederek bu nikâhı iptal ettirdiği⁷¹⁴ rivayetini tahric etmiş⁷¹⁵, yalancı şahitler marifetiyle onaylanan evliliğin kız tarafına zarar veren hile kabilinden olduğunu ifade ederek bu durumda söz konusu evliliğin hayli hayli geçersiz olacağını belirtmiştir.⁷¹⁶

2.5.8. Gasbedilen Malın Durumu

Dinen Alım satımına cevaz verilen bir malın zorla alınması⁷¹⁷ anlamına gelen gasp, İslam tarafından yasaklanmış bir eylemi ifade etmektedir.⁷¹⁸ Bu şekilde elde edilen varlığın telef olmaması halinde sahibine geri verileceği, aksi takdirde ya misliyle ya da kıymetiyle⁷¹⁹ mâlikine iade edileceğine hükmedilmiştir.⁷²⁰ Köle ve cariye'nin de bir başkası tarafından aynı yaklaşıma maruz kalması durumunda benzeri bir hükmün geçerli olacağı vurgulanmıştır. Bu bağlamda Buhârî bir başkasının cariyesini gasbedip onun öldüğünü iddia eden ve bu eylemi yapan kişiye de mahkeme tarafından mezkûr cariye'nin kıymetinin ödeneceğine dair hüküm verilse, bu arada cariye'nin hayatta olduğu ortaya çıksa, onun mâlikine ait olduğunu, hâkim tarafından takdir edilen miktarın da gasba geri verileceğini⁷²¹ ifade eden bir bâb başlığı açmış ve bu kısımda Müslüman'ın malının Müslümana haram olduğunu belirten bir rivayete yer vermiştir. Buradan hareketle Buhârî, tercemede yer verdiği ve biraz önce zikrettiğimiz olayda gasp yoluyla elde edilmek istenilen cariyeye gâsıbın dünyada hiçbir şekilde sahip olamayacağını⁷²² belirtmiş; kıyamette ise böylesi bir kimsenin ilgili hilesi sebebiyle cezalandırılacağını ve hiyaneti sebebiyle herkes tarafından tanınacak bir hale getirileceğini⁷²³ ifade eden bir rivayete de yer vermiştir.

⁷¹⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 10/53.

⁷¹¹ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 32/84.

⁷¹² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/323.

⁷¹³ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 32/83.

⁷¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 44/370; Buhârî, "Nikâh", 46, "İkrah", 3, "Hiyel", 10; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 26; Tirmizî, "Nikâh", 18.

⁷¹⁵ Buhârî'nin Ebû Hanife'yi eleştirisi için bk. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1726.

⁷¹⁶ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 32/83.

⁷¹⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr*, 3/58.

⁷¹⁸ Konuyla ilgili bazı rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/159, 25/400; Müslim, "Birr", 32; İbn Mâce, "Fiten", 2.

⁷¹⁹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 9/318.

⁷²⁰ bk. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 3/63.

⁷²¹ Buhârî, "Hiyel", 9.

⁷²² Buhârî bir sonraki bâbta da konunun devamı niteliğinde olacak şekilde, hâkimin karşısında kendisini iyi ifade etmesi sebebiyle bir başkasının malını haksızca elde eden kimsenin aslında ateşten bir kor aldığını beyan eden bir rivayete yer vererek hâkimin hükmünün haram olan bir şeyi helal hale getirmeyeceğine vurgu yapmış ve hilenin Allah katındaki hakikati değiştireceğini ifade etmek istemiştir.

⁷²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/16, 71, 8/273, 455; Buhârî, "Cizye", 22, "Hiyel", 9, "Fiten", 20; Müslim, "Lukata", 9; İbn Mâce, "Cihâd", 42, 43; Tirmizî, "Siyer", 28, "Fiten", 26.

Böylece Buhârî gâsıbın gayrı meşru yollarla elde ettiği cariye'nin ölmesi halinde sahibinin sözü edilen cariye'nin kıymetini alacağı ve neticede onun gâsıba helal olacağı⁷²⁴ görüşünü serdeden⁷²⁵ Ebû Hanife'yi⁷²⁶ "ahde vefa gösterme"⁷²⁷ sünnetine muhalif davranması sebebiyle tenkit etmiştir.⁷²⁸ Ancak Aynî, Buhârî'yi ilgili açıklamaları nedeniyle eleştirmiş ve delil olarak kullandığı "Müslümanların mallarının birbirine haram olduğuna dair haberin" karşılıklı rızanın olmadığı durumları⁷²⁹ ifade ettiğini, ancak bahse konu olayda öldüğü iddia edilen cariye'nin kıymetinin sahibi tarafından alınmasıyla anlaşma sağlandığını ifade etmiş, ayrıca bâbın altında tahric edilen hadisteki gâdir kelimesinin gasp değil⁷³⁰ vefasızlık anlamını ihtiva ettiğini⁷³¹ beyan etmiştir.

2.5.9. Şüf'a Hakkının İptali

İlave etmek⁷³² anlamına gelen şüf'a gayrimenkul bir malın, müşteri'nin vermiş olduğu ücretin ödenerek, zorla da olsa ondan alınıp mülkiyetini elde etme hakkı olup⁷³³ sırasıyla ilgili mülke ortak olanlar,⁷³⁴ irtifak yoluyla komşular⁷³⁵ ve bitişik komşular/câr-ı mülâsık⁷³⁶ malı müşteri'den elde etme hakkına sahiptirler.⁷³⁷

Hz. Peygamber komşunun şüf'aya başkalarından daha fazla hak sahibi olduğu vurgulayarak, mezkûr imtiyazın varlığına işaret etmiştir. Nitekim Buhârî şüf'anın sadece taksim edilmemiş mallarda olduğu, ancak sınırları ve yolları belirlenen bir taşınmazda böylesi durumun söz konusu olamayacağı⁷³⁸ rivayetini tahric etmiş, bu hakkı iptal etmeye yönelik yapılacak her türlü hileyi tenkit etmiştir. Bu bağlamda müellif herhangi bir evi satın almak isteyen kimsenin şüf'a hakkına sahip olan komşusunun alım satım işleminin önüne geçmek ve sonrasında da sözü edilen evin tümüne mâlik olmak amacıyla hisse satın almasını,⁷³⁹ bir aldatma olarak değerlendirmiş ve bu yönde yaklaşım sergileyen⁷⁴⁰ Ebû Hanife'yi⁷⁴¹ eleştirmiştir. Nitekim İmam-ı Âzam'ın bu hususta çelişkiye düştüğü,⁷⁴² başlangıçta şüf'anın komşu lehine

⁷²⁴ Buhârî'nin bu iddiası İmam Muhammed'in el-Câmiu's-sagîr adlı eserinde bulunmaktadır. bk. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu'l-Câmiu's-sagîr*, thk. Ertuğrul Boynukalın (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1443), 2/316.

⁷²⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1724.

⁷²⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/115.

⁷²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/338.

⁷²⁸ Ebû Hanife'nin bu hükmü vermesinin gerekçesinin mal ve bedelin aynı bir arada bulunmayacağından bahseden külli kaide olduğu söylenmiştir. bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/321.

⁷²⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/115.

⁷³⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/115.

⁷³¹ Gürler, *Buhârî'nin Ba'du'n-Nâs Polemiği: Aynî'nin Ebû Hanife Savunusu*, 78.

⁷³² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/260.

⁷³³ Zeydân, *el-Medhal*, 250.

⁷³⁴ Aynî, *el-Binâye*, 11/274.

⁷³⁵ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 4/130.

⁷³⁶ Zeydân, *el-Medhal*, 254.

⁷³⁷ Bu konuda Şâfîilerin ihtilafı için bk. Aynî, *el-Binâye*, 11/274.

⁷³⁸ Buhârî, "Şeriket", 8, "Hiyel", 13; İbn Mâce, "Şüf'a", 3; Ebû Dâvûd, "Buyû", 75, 76.

⁷³⁹ Kişi Bir hisse bile olsa o mülke ortak olur, komşusundan bu evi alma noktasında daha ziyade hak sahibi olur. bk. Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/114.

⁷⁴⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1727.

⁷⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/346.

⁷⁴² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/329.

işletilmesinin gereğinden bahsedip bunun iptali için hileye müracaat etmesi bir tezat teşkil ettiği şeklinde değerlendirilmiş ve bu yöndeki çabanın sünneti yok saymakla⁷⁴³ eşdeğer olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık Aynî bahse konu iddiayı doğru bulmamış, bunun mezhep içinde ihtilafı olduğunu belirterek İmam Muhammed'in yapılan işlemi geçerli saymakla birlikte mezkûr hileyi mekruh⁷⁴⁴ addettiğini ifade etmiştir.⁷⁴⁵ Ayrıca o, sözü edilen alim satımda hile yoluyla da olsa gayrimenkulden alınan payla kişinin mülke ortak olduğunu, dolayısıyla şüf'a hakkını elde etme noktasında komşudan daha yetkin bir konuma yükseldiğini belirtmiştir.⁷⁴⁶

Buhârî, şüf'anın düşürülmesi adına hibeye başvurulmasına da karşı çıkmış, komşunun bu imtiyazı elde etme konusunda⁷⁴⁷ herkesten daha öncelikli olduğunu⁷⁴⁸ belirten rivayeti⁷⁴⁹ de tahrir ederek böylesi bir uygulamaya müracaat edilmesini uygun görmemiştir.⁷⁵⁰ Bu doğrultuda satılacak bir gayrimenkulün hibe edilmesiyle, şüf'a hakkının ortadan kalkacağını⁷⁵¹ dile getiren Hanefileri⁷⁵² yapmış oldukları bu tasarruflarında haksız bulmuş,⁷⁵³ onların ilgili tutumlarıyla sünnete muhalefet ettiklerini beyan etmiştir.⁷⁵⁴ Ancak Aynî, şüf'anın hibeyle bir başkasına devredilmesinin sünnete aykırı bir tarafının bulunmadığını mezkûr işlem ile mevhubun/kendisine hibe yapılan kimsenin bu hakkı doğrudan elde edeceğini belirterek Buhârî'nin eleştirilerine cevap vermiştir.⁷⁵⁵

2.5.10. Devlet Memurunun Hediye Kabul Etmesi

Yol göstermek ve doğru yola iletmek⁷⁵⁶ anlamlarına gelen hediye insanlar arasında muhabbet ve dostluk göstergesi olarak karşılıksız verilen nesne⁷⁵⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Hemen her toplumda görülen hediyeleşme âdetinin neredeyse insanlık kadar eski bir tarihi vardır.

Kur'an-ı Kerim'de hediye verme ve kabul etmeyle ilgil özel bir açıklama bulunmasa da Belkıs'ın Hz. Süleyman'â (as.) hediyeler gönderdiğinden bahsedilmiştir.⁷⁵⁸ Hz. Peygamber'in de bu uygulamaya teşvik ettiği ifade edilmiştir. Normal şartlarda hediye alıp vermeye ihtimam gösteren⁷⁵⁹ Hz. Peygamber konu devlet görevi sırasında hediye alıp vermeye gelince oldukça

⁷⁴³ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/329.

⁷⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/346.

⁷⁴⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/122.

⁷⁴⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/122.

⁷⁴⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Mirkâtü's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Şayb Şerîf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433), 2/868.

⁷⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/212, 214, 219, 225; Buhârî, "Şüf'a", 3, "Hiyel", 14"; İbn Mâce, "Şüf'a", 2; Ebû Dâvûd, "Buyû", 75; Tirmizî, "Ahkâm", 33.

⁷⁴⁹ Bu rivayetin gündeme geldiği hâdise için bk. Buhârî, "Şüf'a", 3, "Hiyel", 14.

⁷⁵⁰ Şüf'anın hile yoluyla düşürülmesini sadece Hanefilerin tecviz etmedikleri, Şâfiîlerin de bu konuda aynı kanaate sahip oldukları söylenmiştir. bk. Abdülmecid, *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye*, 621.

⁷⁵¹ Bu konuda Buhârî'nin naklettiği hile için bk. Şeybânî, *el-Mehâric*, 84.

⁷⁵² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/123.

⁷⁵³ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1727.

⁷⁵⁴ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 15/18.

⁷⁵⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/124.

⁷⁵⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 4/77.

⁷⁵⁷ Ali Bardakoğlu, "Hediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/151-155.

⁷⁵⁸ en-Neml 27/35

⁷⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/334, 29/235, 39/109; Buhârî, "Hibe", 9, 15; Ebû Dâvûd, "Buyû", 82, "Diyât", 6; Tirmizî, "Birr", 34.

titiz davranmış ve bu yönde yapılacak her türlü olumsuz davranışın önüne geçmek amacıyla ciddi tedbirlere başvurmuştur.⁷⁶⁰ Buradan hareketle hediye görüntüsü şeklindeki rüşveti⁷⁶¹ yasaklamıştır.⁷⁶²

Buhârî,⁷⁶³ zekât memurlarının/devlet görevlilerinin kendilerine hediye takdimi için⁷⁶⁴ başvurdukları her yolu hile⁷⁶⁵ kabilinden saymış⁷⁶⁶ ve Allah Resulü'nün Süleymoğulları'nın zekâtlarını toplamak üzere görevlendirdiği İbnü'l-Lütbiyye (öl. ?) olayını tahrir etmiştir. Rivayete göre o, görevini toplayıp geri döndüğünde, toplamış olduğu malların bir kısmını Resul-i Ekrem'e teslim etmiş, Geri kalanların ise kendisine bölge ahali tarafından hediye olarak takdim edildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber onun sergilediği bu davranışa öfkelenmiş "*Sizden zekât mallarından haksız bir şey alan kıyamet günü o malı getirir.*" buyurarak tepkisini dile getirmiş,⁷⁶⁷ memurun makamından yararlanarak,⁷⁶⁸ hediye almasını hileli⁷⁶⁹ bir davranış kabul etmiş,⁷⁷⁰ ve bunu da ihanet⁷⁷¹ kapsamında değerlendirmiştir.⁷⁷²

2.5.11. Bulaşıcı Hastalıktan/Tâundan Kaçış

Bulaşıcı salgın hastalıkların bir türü⁷⁷³ kabul edilen Tâun,⁷⁷⁴ insanlığın her döneminde gerçekleştiği gibi asr-ı saâdet devri⁷⁷⁵ ve sonrasında⁷⁷⁶ da yaşanmıştır.⁷⁷⁷ Sözkonusu hastalığa yönelik tedbirler alan Resul-i Ekrem, bunu kontrol altına almak amacıyla karantina uygulamasını ortaya koymuş, bir yerde meydana gelen böylesi bir rahatsızlığın tespiti halinde ilgili mekâna giriş çıkışları yasaklamıştır.⁷⁷⁸ Rivayete göre Hz. Ömer Şam'a doğru yola çıkmışken kendisine gideceği yerde salgın hastalık çıktığı haber verilmiş, bunun üzerine Abdurrahman b. Avf (öl. 32/652) biraz önce zikrettiğimiz karantina uygulamasını hatırlatmıştır.

⁷⁶⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/124.

⁷⁶¹ Tirmizî, "Ahkâm", 8.

⁷⁶² Yılmaz, *Hadislerin Tespitinde Tâbînin Rolü*, 210.

⁷⁶³ Bu rivayet Hanefîlerin de bu konunun kerâheti noktasında amel ettikleri bir rivayettir. bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 7/272.

⁷⁶⁴ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 24/91.

⁷⁶⁵ Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, 10/116.

⁷⁶⁶ Buhârî bu bâbın altında tekrar şüfa konusunu gündeme getirerek daha önce zikretmiş olduğumuz "komşu komşuya şüfa noktasında en evlâ olandır" rivayetini burada tekrar tahrir etmiş, devamında insanlardan birisi şöyle diyor diyerek Ebû Hanîfe'yi tenkit etmiş devamında ise muallak olarak Müslüman'ın satışı hasta, kirli ve gizli olmaz hadisini rivayet etmiştir. Bununla tekrar bir Müslümanın hakkına girmesine vesile olacak hilelerin batıl olduğuna işaret etmek istemişse de, birçok şârih bu hadisin burada gündeme getirilmesinin uygun olmadığını ve şüfa ile ilgili hilelerin konu edinildiği bâbda gündeme gelmesi gerektiğini vurgulamıştır. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/212, 214, 219, 225; Buhârî, "Şüfa", 3, "Hiyel", 14, 15; İbn Mâce, "Şüfa", 2; Ebû Dâvûd, "Buyû", 75; Tirmizî, "Ahkâm", 33; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/125; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 24/92

⁷⁶⁷ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 32/103.

⁷⁶⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/333.

⁷⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/349.

⁷⁷⁰ Hz. Ömer'in benzer bir uygulaması için bk. İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 32/103.

⁷⁷¹ Ebû Dâvûd "Harac ve'l-İmâre", 12.

⁷⁷² Müslim, "İmâre", 30.

⁷⁷³ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 21/15.

⁷⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 13/265.

⁷⁷⁵ Emine Demil, "Kur'an ve Ayetlerde Sağlık Önemi ve Değeri Çerçevesinde "Taun'dan Kaçan Savaşta Kaçan Gibidir" Hadisinin Tahlili", *Din Pandemi Hayat Sempozyumu*, (2022), 137-152.

⁷⁷⁶ Bu hastalıktan dolayı bazı sahabilerin vefat etmesi için bk. İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 2/277.

⁷⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/180.

⁷⁷⁸ Buhârî, "Tıb", 30; Müslim "Selâm", 92- 94, 98.

Yapılan istişareler neticesinde Ömer (ra.) da Şam'a gitmekten vazgeçmişti. Bu kararı duyan Ebu Ubeyde "Ey müminlerin emiri Allah'ın kaderinden mi kaçyorsun" diye sorunca "Allah'ın kaderinden yine Allah'ın takdirine kaçıyorum" cevabını vermişti.⁷⁷⁹ Buradan hareketle Buhârî, kişinin zarar göreceği bir mekâna girmemeyi Allah'ın çizdiği kader sınırları içerisinde bir çıkış yolu/hile olarak görmüş⁷⁸⁰ ve burada tahric etmiş olduğu rivayetle hileyi sözlük anlamıyla kullanmıştır. Dolayısıyla Buhârî hileyi şer'i anlamda maslahata binaen dinin ortaya koymuş olduğu ilkeleri bir tür aşma şeklinde değerlendirdiği hileyi Hanefîlerin kullandığı anlamıyla değil, sözlük manası itibariyle istimal etmiştir.

⁷⁷⁹ Müslim, "Selâm", 98.

⁷⁸⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 10/113.

SONUÇ

Hile kelimesi, ilki tezimizin konusunu teşkil eden hile-i şer'iyeye diğeri ise bir kimsede yanlış kanaat uyandırarak istenilen tarzda irade beyanında bulunmasını sağlamak şeklinde iki ayrı tarzda kullanılmıştır. Bu kavramlar yakın anlamları ihtiva etmekle birlikte ilkinin bir yöntem diğerrinin bir "aldatma" olduğu söylenebilir. İlk insan Hz. Âdem'in oğullarından Kâbil'in Cenâb-ı Hakk'ın emrini yerine getirmekten imtina ederek istenilen ölçülerde kurban takdim etmek üzere mahsullerinden en değersizlerini kurban olarak sunmasıyla başlayan hile, neredeyse insanlık tarihiyle yaşıt bir uygulamadır. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde bu uygulamanın örneklerini teşkil eden metinler bulunmakla birlikte bir usul olarak en fazla Ebû Hanife ve İmam Muhammed eş-Şeybânî'ye nispet edilerek kullanılmıştır. Bir maslahata binaen uygulanan ve haramı helal hale getirmeyen hiyelin cevazında neredeyse ittifak vardır. Bununla birlikte birtakım örneklerde ihtilaf edildiği ise izahtan varestedir.

Buhârî el-Câmiu's-sahîh'ini tasnif ederken hileyi kabul edenlere reddiye olarak hiyel bölümü oluşturmuş, hukukî işlemlerde maksatların gözetilmesini esas alarak bunun dışındaki yöntemleri benimseyenlere reddiye yapmıştır. Eserinin hiyel bölümünü on beş bâbdan oluşturmuş olan musannif namaz ve zekât gibi ibadetler; ihtiyaç fazlası suyun kullanımına engel olmak, hibeden dönmek, neceş, gasp edilen malın durumu, şüf'a hakkı, yetim kızların mehri, nikâhta yalancı şahitlik ve eşlerin birbirleri haklarına riayet etmeleri gibi muâmelat konularında başvuru hilelerin dine aykırılığını göstermek üzere, çeşitli hadisler tahrir etmiştir. Yapıtının bu kısmıyla her ne kadar mezkûr konuda doğrudan Hanefileri hedef aldığı söylenmişse de incelenen rivayetlerin bir kısmında onlarla ittifak halinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ilgili bölümü tümüyle Hanefiler'e reddiye olarak oluşturmadığı söylenebilir. Ayrıca Buhârî'nin tetkik ettiğimiz bu kısmındaki rivayetler, diğerr hadis kitaplarında hangi başlıklar altında ne amaçla tahrir edildiği bir araştırma konusu yapılabilir.

KAYNAKÇA

Abdülmeçîd, Mahmud Abdülmeçîd. *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye inde ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*. Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1399.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahman el-A'zamî. 10 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403.

Acar, Halil İbrahim. *İslam Aile Hukuku*. İstanbul: Ensar, 2., 2018.

Ağırman, Cemal. "et-Târîhu'l-kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011, 89-90.

Ağkuş, Yusuf - Altuncu, Abdullah. "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* VI/5 (2017), 275-294.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaûd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.

Aktepe, Orhan. "Hz. Adem'in Peygamberliği". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/2 (2008), 247-271.

Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde. *Dürerü'l-hükkam şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî*. thk. Alî Abdülbârî Atiyye. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

Atar, Fahrettin. "Nikâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Ateş, Abdurrahman. "Hz. İbrahim'e İsnat Edilen 'Üç Yalan' (Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım)". *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 75-88.

Ateş, Ali Osman. *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Baskı., 2021.

Aynî, Bedrüddîn Ebî Muhamed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. thk. Eymen Sâlih Şa'bân. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420.

A'zamî, Muhammed Mustafa. "Buhârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî. *Avnü'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Şemsü'l-Hak. *Rafû'l-iltibâs 'an ba'zi'n-nâs*. yy.: Dârü's-Sahve, ts.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422.

Baktır, Mustafa. "Buhârî'nin Sahihindeki 'Kitâbü'l-Hiyel'i Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1991), 59-79.

Baktır, Mustafa. "İslam Hukukunda Hile-i Şerîyye". *İslamî Araştırmalar (Dergi)* 1/2 (1986), 71-89.

Bardakoğlu, Ali. "Had". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/547-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 14/547-551.

Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 16/1-21.

Bardakoğlu, Ali. "Hediye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/151-155. İstanbul: TDV Yayınları, 1998, 17/151-155.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzil*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye. Riyad: Dârut-Tayyibe, 1417.

Bereketî, Muhammed Amîm el-İhsân el-Müceddidî. *et-Ta'rîfâtü'l-fikhîyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.

Buhayrî, M. Abdülvehhâb. *el-Hiyel fi's-şerî'ati'l-İslamiyye*. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1394.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-Hayevân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.

Carullah, Musa. *Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun*. çev. Mehmet Görmez. Ankara: Otto, 2018.

Cessâs, Ahmed Alî b. Ebû Bekr er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şâhin. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslam*. yy.: Dâru's-Sâkî, 1422.

Cilacı, Osman. "Semavi Dinlerde Oruç". *Diyanet İlmi Dergi* 17/3-4 (1978), 192-208.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1983.

Çakan, İsmail L. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

Çakın, Kamil. "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci". *İslamî Araştırmalar (Dergi)* 10/1-2-3 (1997), 100-109.

Çetin, Mustafa. "Keyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/346. Ankara: TDV Yayınları, 2022, 25/246.

Çiftci, Muhammed Hüsnü. *Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadisin Fikhî Yaklaşımları*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2020.

Demil, Emine. "Kur'an ve Ayetlerde Sağlığın nemi ve Değeri erevesinde 'Taun'dan Kaan Savaştan Kaan Gibidir' Hadisinin Tahlili". *Din Pandemi Hayat Sempozyumu*, 137-152.

Demirci, Sabri. "Gayri Müslimlerle (Yahudi ve Hıristiyanlarla) İlişkilerde Dostluk Meselesi". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2014), 20-38.

Duman, Soner - Hoyladi, Adnan. "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması". *Bilimname* 45 (31 Ekim 2021), 1-42.

Eb Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İşhak es-Sicistânî el-Ezdî. *el-Mersil*. thk. şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.

Eb Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İşhak es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Eb Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

Eb Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Garb'l-hadîs*. thk. Hüseyin Muhammed şeref. 5 Cilt. Kahire: el-Hey'et'l-mme li'ř-şu'ni'l-Mtbi' el-Emiriyye, 1404.

Ebu Zehra, Muhammed. *Ebû Hanife*. ev. Osman Keskioglu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2021.

Efe, Mehmet. "İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz" *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları* II/3 (2009), 17-26.

Erdem, Suat. "İslam Hukûkuna Göre Tahlil Nikh = Tahlil Marriage According to the Islamic Law". *EKEV Akademi Dergisi* XVII/56 (2013), 23-38.

Erkal, Mehmet. "Zekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/197-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 44/197-207.

Ezrakî, Eb'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed. *Ahbâru Mekke ve m c'e fih mine'l-sr*. thk. Rşd Sâlih Melhas. Beyrut: Dâru'l-Endels, 1983.

Fayda, Mustafa. "Câhiliye Araplarında Takvime Müdahale: Nes". *Hz. Peygamber'in Ved Hacc Hutbeleri Sempozyum Tebliğleri*, 117-130.

Fayda, Mustafa. "Câhiliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 7/17-19.

Fayda, Mustafa. "Nes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2016, 32/578-579.

Fîruzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb . *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Mekteb Tahkîki't-Türâs fi Müesseseti'r-Risale. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426. fet

G, Ahmet. "Kurban". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/433-435. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Gürkan, Salime Leyla. "İsril ve Ya'kûb İsimlerinin Etimolojisi zerine Bir Değerlendirme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 38 (2017), 233-244.

Grlr, Kadir. *Buhârî'nin Ba'du'n-Nâs Polemiği: Aynî'nin Ebû Hanife Savunusu*. orum: yy., 2015.

Gürler, Kadir. *Ehl-i Hadis*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2021.

H. Yunus, Apaydın. "Muhayyerlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmirâî. yy.: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.

Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm. *Garîbü'l-hadîs*. thk. Süleyman b. İbrâhîm el-Âyîd. 3 Cilt. Mekke: Câmiâtu Ummi'l-Kurâ, 1405.

Harman, Ömer Faruk. "Hâbil ve Kâbil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 14/376-378.

Harman, Ömer Faruk. "Sâre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-2/468-469. TDV Yayınları, 2019, 46/468-469.

Hassâf, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer b. Müheyr. *Kitâbu'l-hassâfî'l-hiyel*. Kahire: yy., 1314.

Hattâbî, Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb. *A'lâmü'l hadîs fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdîrrahman es-Suûdî. 4 Cilt. Mekke: Câmiâtu Ümmi'l-Kurâ, 1409.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-sünen*. 4 Cilt. Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiye, 1932.

Hayrettin, Karaman vd. *Kur'an Yolu Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

Hıra, Ayhan. "Klasik Fıkıh Kaynaklarında Hibeden Dönme Meselesine İlişkin Temel Yaklaşımlar = The Fundamental Approaches on Topic of Returning from the Donation in Classical Fiqh Resources". *The Journal of Academic Social Science Studies* 58 (2017), 237-250.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkerîm el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizâretü'l-Umûmi'l-Evkâfi ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 1387.

İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed. *İbtâlü'l-hiyel*. thk. Züheyr eş-Şâviş. Beyrut: Mektebetü Matba'âti'l-İslamiyye, 1403.

İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû't-Temim Yasir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-hanâbile*. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. *el-Muhabber*. Haydarâbad: Dâiratu'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1942.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Tâha Abdurrauf Sa'd. y.y: Şeriketü't-tübâ'ati'l-fenniyyeti'l-muttahide, t.s.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-muvakkı'în 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Kütüb'il-İlmiyye, 1991.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü'l Kahire, 1968.

İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzü'd-dekâik*. yy: Daru'l-Kütüb'il-İslâmî, ts.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1419.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Beyânü'd-delîl 'alâ butlânî't-tahlîl*. thk. Hamdi Abdülmecîd Selefi. yy: Mektebetü'l-İslâmî, 1998.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *el-Fetâve'l-Kübrâ*. 6 Cilt. Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebu's-sa'adât mübârek b. Muhammed. *en-Nihâye fî garîbî'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed Zâvi. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399.

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî. *Fethu'l-kadîr ale'l-Hidâye*. Lübnan: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1389.

İbnü'l-Mülakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *et-Tavdîh li şerhi'l-Câmi's-sahîh*. thk. Hâlid er-Ribât. 33 Cilt. Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429.

Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1985.

Kağanarlan, Yusuf - Beroje, Sahip. "Musarrât Hadisi Üzerinde Yapılan Usûl Tartışmaları = Procedural Discussion on Musarrat Hadith". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 48 (2020), 363-388.

Kandemir, Yaşar Kandemir. "Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 7. Ankara: TDV Yayınları, 1993, 7/114-123.

Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*. thk. Alî Muhammed Muaviz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ, 1323.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ, 1324.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn*. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1941.
- Kazvînî, Ebû Hatim Mahmud b. el-Hasan. *el-Hiyel*. yy.: Daru'l-Mirâsi'n-Nebevî, 2012.
- Keşmîrî, Muhammed Enver. *Fezû'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Bedir Âlem el-Mîrtehî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütüb'il-İlmiyye, 2005.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*. thk. Muhammed Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî. yy.: Dâru'l-Beşâir el-İslamiyye, 2000.
- Kılıç, Ünal. "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram : Hums (İslam Öncesi Mekke'nin Ticari İlişkileri Yönüyle)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004), 75-91.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibû'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ty.
- Koç, Mehmet. "İslam Hukukunda Hibeden Dönmeyi Engelleyen Sebepler (Osmanlı Uygulaması). *Darülhadis: İslami Araştırmalar Dergisi*
 Journal of Darülhadis Islamic Research 2 (2022), 1-37.
- Koçyiğit, Talat. "İmam Buhârî ve 'El-Cami'u's-Sahîh'i". *Diyanet İlmi Dergi* 10/104-105 (1971), 19-23.
- Kotan, M. Şevket. "Cahiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesilik". *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu (Sempozyum)*, 177-188.
- Köse, Saffet. "Hile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1998, 18/28-29.
- Köse, Saffet. "Hiyel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/170-178. Ankara: TDV Yayınları, 1998, 18/170-178.
- Köse, Saffet. *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Köse, Saffet. "Tekbir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/341-343. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Birdûnî ve İbrahim Etfiş. Kahire: Daru Kütüb'il-Mısriyye, 1384.
- Küçük, Raşit. "Abdullâh b. Mübârek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1./122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Lasebikan, G. L. - Güç, Ahmet. "Eski Ahid'de Kurban". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/7 (1998), 575-586.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. Beyrut: Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, ts.

Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî. *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. thk. Muhammed eş-Şâzelî Neyfer. 3 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnûsî, 1988.

Mes'ûdî, Muhammed. *el-Hiyel*. yy.: Metâbiü'l-Câmi'âti'l-İslamiyye, 1406.

Mevsilî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Mahmud Ebû Dakîka. Kâhire: Matbaatu'l-halebi, 1937.

Mizzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Muhammed Muhyiddîn, Abdülhamîd. *el-Ahvâlü's-sahsiyye fi's-şerâ'ati'l-İslamiyye mea'l-işârâti ilâ mukâbeletihâ fi's-şerâ'i'l-uhrâ*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 1440.

Mustafâ Abdülaziz, Ahmet İbrahîm. *el-Hiyel fi'l fikhî'l-İslamî ve tesmiyetuha ve medâ meşrû'iyetuhâ*. yy: by, ts.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 4 Cilt. Kahire: Matbaâtu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1374.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelbî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *Tilbetü't-Talebe*. Bağdat: Matbaatü'l-Âmire, 1311.

Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. Kahire: İdâretü't-Tabâ'ati'l-Münîriyye, 1344.

Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs*. thk. Nureddin Itr. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1986.

Özpinar, Ömer. *Hadis Edebitanın Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Râgıb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1420.

Saffet, Köse. "Hülle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/475-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

San'ânî, Muhammed b. İsmâîl. *et-Tenvîr şerhu Câmi'i's-sağîr*. thk. Muhmmmed İshâk Muhammed İbrâhim. Riyâd: Daru's-Selâm, 1432.

Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*. İstanbul: Ensar, 2019.

Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Ahmed, *Şerhu'l-Câmi's-sagîr*. thk. Ertuğrul Boynukalın. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1443.

Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, ts.

Sıddîkî, M.Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2., 2004.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Fil Hadisesi'nin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme: Ahmesilik ve Hanîflik". *Kur'an'daki Hanîf/ler ve Nasâra Üzerine Araştırmalar*, 361-382.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbî'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed Faryâbî. yy: Dâru Tayyibe, ty.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-. *Mirkâtü's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Şayb Şerîf. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433.

Şahyar, Ayşe Esra. *Sahîh-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlili*. İstanbul: İFAV, 2023.

Şâtıbî. *el-Muvâfakât (İslamî İlimler Metodolojisi)*. çev. Mehmed Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen. *el-Mehâric fi'l-hiyel*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1419.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-. *el-Mehâric fi'l-hiyel: Şer'i Çıkış Yolları*. çev. Saffet Köse. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.

Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman. *Mecma'u'l-ehur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. thk. Mehmet Hasan Talu. İstanbul: Mektebetü't-Tereke, 1436.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.

Tehanevî, Zafer Ahmed. *Hadis Usûlü*. çev. Selman Keleş. Ankara: Takdim, 2020.

Tîbî, Şerefuddîn el-Hüseyin b. Abdillâh. *Şerhu't-tîbî ala Mişkâti'l-Mesâbîh*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 12 Cilt. Riya: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1417.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslamî, 1996.

Toksarı, Ali. "Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahihi'l-Buhârî)". *Büyük Türk - İslam Bilgini Buhârî (Sempozyum)*, 109-132.

Tüfekçi, İbrahim. "İslam Hukukunda Meclis Muhayyerliği". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (2012), 11-42.

Uslu, Esra. *Tevrat ve Kur'an-ı Kerim Açısından Hile ve Yalan Kavramlarının Değerlendirilmesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Uslu, Recep. "Hums". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Ünal, Yavuz. "Hadis Verilerine Göre Mut'a Nikahı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1993), 155-179.

Ünver, Mustafa. "Nesî Âyeti ve Modern Nesî Uygulamaları". *Diyanet İlmi Dergi* 52/2 (2016).

Ürkmez, Ahmed. "Kaynak Değeri ve İçerik Tenkidi Açısından 'Üç Yerde Yalan' Rivayeti". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2012), 9-34.

Yağcı, Hızır. "Buhârî'de Müşâkele Sanatı: İbn Hacer Örneği". *Diyanet İlmi Dergi* 59/3 (25 Eylül 2023), 941-966. <https://doi.org/10.61304/did.1315760>

Yaran, Rahmi. "Kefâret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/179-182. İstanbul: TDV Yayınları, 2022, 25/179-182.

Yavuz, Y. Şevki. "Halku ef'âli'l-'ibâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/369-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yılmaz, Fatih Mehmet. "Buhârî'nin Kitâbü'l-İmân'ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı -Bedrüddîn el-Aynî Örneği". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XVIII/2 (2018), 401-437.

Yılmaz, Fatih Mehmet. *Hadislerin Tespitinde Tâbîinin Rolü*. Ankara: İlâhiyat, 2023.

Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. yy.: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1419.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *Ruûsü'l-mesâil*. thk. Abdullah Nezâr Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1407.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Tefsiru'l-keşşâf an ğavâmizi hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407.

Zeydân, Abdülkerim. *el-Medhal li dirâseti's-şerîati'l-İslamiyye*. Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1443.

Zeyrek, Servet. "Kur'ân-ı Kerîm'de Geçen 'İsrailoğulları' ve 'Yahudiler' Kavramlarının Değerlendirilmesi". *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 9 (2021), 42-74.

